

KUL TÚRA SLOVA

*Vedecko-popularizačný
časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra SAV
a Jazykového odboru
Matice slovenskej*

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Sibyla Mislovičová

REDAKČNÁ RADA

Adriana Ferenčíková, Ján Findra,
Juraj Glovňa, Robert Hammel,
Renáta Hlavatá, Ingrid Hrubani-
čová, Nicol Janočková, Ján Ka-
čala, Anna Maričová, Sibyla Mis-
lovičová, Jozef Mlacek, Slavomír
Ondrejovič, Matej Považaj, Mária
Šimková, Iveta Vančová, Pavol
Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

BUJALKOVÁ, Mária: Vzťah medzi etymológiou a definíciou lekárskeho termínov	65
ČERVENĚ, Ivan – DOBROČKA, Edmund – FEJDI, Pavel: Súpis základných termínov z kryštalografie	72

DISKUSIE

RIPKA, Ivor: <i>Ešte raz o cezminovom lese v Amerike alebo Poznámky o vlastnom mene Hollywood a jeho adjektívnych derivátoch</i>	85
--	----

Z HISTORICKEJ LEXIKY

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladom názvov obcí a miest (38)	89
--	----

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

CHOCHOL, Martin: <i>Dzecko moja ľubi</i> (Zo zemplínskej lexiky)	98
--	----

ROZLIČNOSTI

<i>Monosa a Monoský potok</i> . M. P o v a - ž a j	104
--	-----

SPRÁVY A POSUDKY

Čo zostalo na písme. J. K a č a l a	108
---	-----

SPYTOVALI STE SA

Prídavné meno od podstatného mena <i>oddelenie</i> . M. P o v a ž a j	116
---	-----

Z NOVÝCH VÝRAZOV

Z rukopisu pripravovaného Slovníka súčasného slovenského jazyka (36). L. Balážová	118
Slová, ktoré nenájdete v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2). M. Považaj	125

KUL TÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA, vedecko-popularizačný časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV a Jazykového odboru Matice slovenskej. Ročník 47, 2013, č. 2 (30. 4. 2013). Sídlo vydavateľa a adresa redakcie: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava. IČO 00167 088. Matica slovenská – Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine za podpory grantu Ministerstva kultúry SR. Hlavný redaktor PaedDr. Matej Považaj, CSc. Výkonná redaktorka PhDr. Sibyla Mislovičová. Grafická úprava Oto Takáč. Technický redaktor Vladimír Radik. Vychádza šesťkrát ročne. Ročné predplatné 7,20 €, jednotlivé čísla 1,20 €. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin, e-mail: periodika@matica.sk, tel. 043/4012839. Evidenčné číslo 3696/09. Podávanie novinových zásielok povolené OZSSRP Banská Bystrica č. 1325/94-PTP z 25. 4. 1994. ISSN 0023-5202

Distributed by Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin, Slovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave

© Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine

Vytlačila Tlačiareň BEN&M, Miriam Uličná, Turčianske Teplice 2013

Cena 1,20 €

Vzťah medzi etymológiou a definíciou lekárskeho termínu

MÁRIA BUJALCOVÁ

Lekárske termíny, tak ako všetky ostatné termíny, možno posudzovať z dvoch základných hľadísk: z etymologickej stránky a podľa ich definície. Kým etymológia odpovedá na otázky kde, kedy a ako termín vznikol, definícia vymedzuje pojem uvedením jeho základných typických znakov, t. j. opisuje ho jazykovými prostriedkami (Arntz a kol., 2002, s. 59).

Je nesporné, že latinčina a gréčtina majú pre svoju jednoduchú štruktúru, jednoznačnosť, stručnosť a presnosť veľa vlastností vhodných na terminologické vyjadrovanie. Tieto prednosti klasických jazykov prispeli k ich udržaniu v odbornej terminológii medicíny. Zdá sa však, že nie všetky spomínané prednosti a vlastnosti týchto jazykov vyplývajú z nich samých. Treba si uvedomiť, že „stará gréčtina a latinčina nezískali svoje miesto len pre svoje výnimočné lingvistické vlastnosti, ale ich prítomnosť v európskych jazykoch je historickým javom, ktorý odráža postavenie starých Grékov a Rimanov v dejinách a vplyv ich vedy a kultúry na európske národy“ (Šimon, 1981, s. 214).

Historický prístup k slovnej zásobe znamená skúmať slová z etymologického hľadiska, pričom sa etymológia dnes chápe ako cesta, ktorá môže

Niektoré časti tohto príspevku boli publikované v monografii Bujalková, Mária: Lekárska terminológia v súčasnom a historickom kontexte. Bratislava: Univerzita Komenského 2009 (1. vyd.) a 2011 (2. vyd.). 96 s.

vnímaniu a mysleniu nanovo sprístupniť stratený obsah slov. Etymológia (z gr. *ἔτυμος /etymos/* = istý, pravý, pravdivý, zreteľný) je časť historickej lexikológie zaoberajúca sa pôvodom, vývojovými zmenami a príbuznosťou slov, ktoré skúma metódami komparatívnej lingvistiky. J. Horecký dodáva, že táto jazykovedná disciplína skúma pôvod a prvotný význam slov na základe hláskoslovných a významových zákonitostí (Horecký – Rácová, 1979, s. 39). Precíznu definíciu etymológie nájdeme vo Websterovom slovníku (1984, s. 446): „Pôvod a historický vývoj jazykového tvaru sa zobrazuje stanovením jeho základných prvkov, zistením jeho najstaršieho známeho použitia, zaznamenaním jeho tvarových a významových zmien, sledovaním jeho prenosu z jedného jazyka do druhého a identifikovaním príbuzných tvarov v iných jazykoch.“ Stručne vyjadrené: v každom slove sú podoba hlások, význam a používanie navzájom neoddeliteľne prepojené. Každá z týchto súčastí je vystavená zmenám – z generácie na generáciu, z miesta na miesto, z osoby na osobu, v rôznych životných obdobiach. Preto keď hľadáme *etymón* (prvotnú podobu, východiskový tvar) nejakého slova, pátrame aj po zmene, ktorej bolo od začiatku miestne a časovo podrobené.

Tvorbu definícií pokladá teória terminológie za prioritnú činnosť, ktorej cieľom je nájsť jazykové vyjadrenie pojmu. Podľa Dahlbergovej (1981, s. 17) je definícia „rovnica“, v ktorej na ľavej strane stojí pojem reprezentovaný pomenovaním = definiendum, na pravej strane je opis pojmu = definiens. Viacerí terminológovia sa stotožňujú s názorom, že úlohou definície je jednoznačne identifikovať pojem v rámci príslušného terminologického systému tak, ako to potvrdzujú normy ISO 704: 2000 a 1087: 2000: „Definícia je výpoveď, ktorá opisuje pojem a ktorá v rámci istého pojmového systému umožňuje odlíšiť ho od ostatných pojmov.“

Etymologická a definičná zložka termínu je nevyhnutným predpokladom na to, aby terminologické slovníky plnili svoju základnú funkciu, ktorou je určenie sémantickej a odbornej platnosti lexikálnej jednotky – termínu. Preto väčšina medicínskych terminologických slovníkov uvádza spravidla obidva údaje. Na základe skúmania vzťahu medzi etymológiou a definíciou lekárskeho termínu sa postupne vygenerovali 4 základné typy vzťahov (Porep – Steudel, 1974, s. 11), ktoré spresňujú a do istej miery korigujú zaužívané predstavy o zhode etymológie a definície termínu, teda to, že tieto predstavy neplatia vždy a za každých okolností.

Etymológia sa rovná definícii

Prvá skupina zahŕňa termíny, ktoré si zachovali svoj pôvodný význam, t. j. etymologický význam a definícia (súčasný význam) sa zhodujú, napr. pomenovanie *cerebrum* pre mozog znamená dnes tak ako pred 2000 rokmi ten istý orgán. Platí to takisto o termínoch *nasus* – nos, *gaster* – žalúdok, *scapula* – lopatka a pod. Väčšina týchto termínov pochádzala vlastne z bežného jazyka alebo vznikli metaforicky, obrazným prirovnaním. Termínmi sa stali v procese terminologizácie. Terminologizácia sa chápe ako „aplikácia už existujúceho pomenovania na nový pojem (jav) určitého vedného odboru, pričom sa presne vymedzuje významový rozsah primárneho pomenovania, modifikujú a ustávajú isté významové prvky nového (sekundárneho) pomenovania“ (Poštoľková, 1979, s. 17). Drozd – Seibicke (1973, s. 147) vymedzujú terminologizáciu tak, že z viacerých významov v neodobornom jazyku sa slovu prisúdi iba jeden význam, ktorý je presne určený definíciou.

Schematická vizualizácia vzťahu medzi etymológiou a definíciou by v tejto skupine vyzerala takto: *etymológia* = *definícia*.

Práve tento najrozšírenejší typ vzťahu vedie veľmi často k tomu, že sa automaticky predpokladá zhoda medzi etymológiou a definíciou pojmu nielen v medicíne, ale aj v iných vedných odboroch.

Etymológia odkazuje na definíciu

Iná situácia je napríklad pri termíne *anaemia* – málokrvnosť, kde je etymologická zložka vyjadrená takto: gr. *alfa priv**. + gr. *haima* krv (Encyklopédia medicíny, II. diel, 1996, s. 4); (**alfa priv.* = alfa privativum, vyjadruje v gréckych zloženinách zápor). Etymologický význam tohto termínu na základe jeho zložiek sa však úplne nezhoduje s dnešnou predstavou o tomto pojme, ktorý vymedzuje definícia: „Stav charakterizovaný znížením množstva krvného farbiva, hemoglobínu v krvi“ (Kábrt – Kábrt, 2004, s. 168), resp. „Ochorenia, ktoré spočívajú na znížení hemoglobínu a erytrocytov v krvi“ (Duden, 2007, s. 90).

Podobný prípad je termín *morbilli* – osýpky. Etymológia latinského slova *morbilli* hovorí, že ide o zdobneninu slova *morbus* (Duden, 2007, s. 459). Tento termín (doslova „malé choroby“) vznikol v stredoveku a chápe sa ako protiklad k „veľkým chorobám“ (Michler – Benedum, 1972, s. 92), ktoré vtedy sužovali svet (mor, cholera). Zdobnenina sa zrejme používala aj preto, že sa choroba týkala len detskej populácie. Súčasná definícia:

„Akútne vírusové infekčné ochorenie postihujúce najmä deti, ktoré sa prejavuje typickým exantémom, horúčkou; je vyvolané vírusom osýpok z čeľade Paramyxovirus“ (Kábrt – Kábrt, 2004, s. 603; Encyklopédia medicíny, XI. diel, 2001, s. 99) má s pôvodným chápaním pojmu spoločné len to, že sa týka detí.

Význam latinského slova *promontorium* – horský výbežok, predhorie, mys, ktoré je odvodené od slovesa *promineo* – vyčnievať, naznačuje význam moderného medicínskeho termínu. Do lekárskej terminológie ho na prelome 18. a 19. storočia zaviedol nemecký gynekológ Osiander na označenie *promontorium pelvicum*, najvyššie vyčnievajúceho bodu lumbosakrálnej symfýzy, t. j. spojenia posledného driekového stavca s krížovou kosťou (Michler – Benedum, 1972, s. 22). V súčasnej anatomickej nomenklatúre je známy ako *promontorium ossis sacri* (Terminologia Anatomica, 1998, s. 206), t. j. predný okraj základne krížovej kosti, vyčnievajúci do vchodu malej panvy (Dauber, 2011, s. 50). Neskôr sa ten istý metaforický význam preniesol na *promontorium tympani* – vyklenutie bubienkovej/stredoušnej dutiny (Terminologia Anatomica, 1998, s. 206; Dauber, 2011, s. 454).

Pri týchto termínoch etymologický význam udáva prvé upozornenie na aktuálny význam pomocou slovných elementov, ktoré sa používajú v etymológii. Platí to jednak o termíne *anémia*, kde doslovný preklad „bezkrvnosť“ poukazuje prinajmenšom na to, že tu ide o chorobný obraz, ktorý súvisí so „zmenšením“ krvi; aj pri termíne *morbilli* je zrejماً súvislosť medzi etymológiou a dnešným významom, ako sme to už spomenuli. Základný termín *promontorium* odkazuje na jeho nový význam v rámci medicíny, ktorý sa zakladá na pôvodnej metafore označujúcej „vyčnievajúcu vyvýšeninu“. Schematické znázornenie vyzerá takto: *etymológia* → *definícia*.

Staré pojmy – nové významy

V medicíne sú k dispozícii aj termíny, ktoré v priebehu storočí prekonali zmenu významu. Tu vedie etymológia k nesprávnej predstave o modernom význame. Ako príklad možno uviesť termín *artéria*. Slovo *artéria* sa skladá pravdepodobne z gréckeho slova *ἀήρ* /aér/ – vzduch a slovesa *τηρέω* /téreó/ – nesiem; znamenalo teda „nesúca vzduch, vzdušnica“, čo zodpovedá chápaniu starogréckej medicíny, že vény (žily) obsahujú krv a artérie (tepny) pneumu (vzduch). Preto podľa spisov v Corpus Hippocraticum, ako

aj u Aristotela znamenala ἀρτηρία pôvodne priedušnicu (Hippocrates, De natura ossium, IX, 168 – 197 L.; Hippocrates, Epid. VII, V, s. 364 – 469 L.; Aristoteles, Historia animalium, s. 1, 12, 493 a 8). Na porovnanie uvedieme modernú definíciu termínu *artéria*: „Tepna; cieva, ktorou preteká krv vypudzovaná srdcom“ (Encyklopédia medicíny, II. diel, 1996, s. 80); alebo „Tepna; krvná cieva, ktorá vedie krv zo srdca k orgánu alebo tkanivu“ (Duden, 2007, s. 113).

K termínom, ktoré počas vývoja získali nový význam, patrí aj termín *phrenopathia*. Slovo φρήν /frén/ malo pôvodný význam „bránica“. Pretože však Gréci verili, že myslenie a cítenie má sídlo v tomto orgáne (Michler – Benedum, 1972, s. 76), začalo toto slovo označovať aj myseľ, dušu alebo rozum. Preto poznáme termín *phrenoptosis* – pokles bránice, ale aj termín *phrenopathia* – duševná choroba, alebo *schizophrenia* – duševná choroba vedúca k rozpadu osobnosti (Kábrt – Kábrt, 2004, s. 844).

Termín *hystéria* zaraďujeme takisto do skupiny termínov pomenúvajúcich pojmy, ktoré prekonalí zmenu významu a neorientujú sa na význam vyjadrený v etymológii slova. Ako zložka slova sa starogrécke slovo ὑστέρα /hystera/ (= maternica) nachádza v mnohých súčasných lekárskejších termínoch, napr. *hysterectomy* – chirurgické odstránenie maternice, alebo *hysteroscopia* – vyšetrenie dutiny maternice zrakom pomocou špeciálneho prístroja a pod. Najstaršie pramene o maternici uvádzajú, že je „príčinou tisícich chorôb“ (Hippocrates, Praesagia II, IX, s. 6 – 75 L.; Epistulae, IX., s. 308 – 401 L.). Hippokratovskí lekári sa preto domnievali, že *hysteria* vyznačujúca sa neurotickým spôsobom správania je choroba spôsobená ochorením maternice, že je to typicky ženská choroba a týka sa teda len žien (Michler – Benedum, 1972, s. 76). Termín sa udržal až dodnes, definuje sa ako „neuróza prejavujúca sa prudkými citovými reakciami, kolísavosťou nálad, prehnanou citlivosťou, podráždenosťou a popudlivosťou“ (Kábrt – Kábrt, 2004, s. 491) a týka sa, samozrejme, oboch pohlaví.

Na histórii niekoľkých termínov (*artéria*, *phrenopathia*, *hystéria*) sme demonštrovali, že niekedy termíny a pojmy v priebehu času prekonalí zmenu významu a ich slovotvorné zložky nezodpovedajú súčasnému významu, resp. sa neorientujú na význam zložiek vyjadrených v etymológii slova. Vyjadrené schematicky: *etymológia* > - - - || *definícia*.

Etymológia sa nevzťahuje na definíciu

Pri niektorých termínoch etymologické dedukcie nevedú k nijakému zmysluplnému výsledku. Pre pomenovanie *chronaxia* (gr. *χρόνος* /*chronos*/ = čas, gr. *ἄξια* /*axia*/ = cena, zásluha) definícia znie: „Chronaxia, doba, ktorú potrebuje elektrický prúd dvojnásobnej intenzity, ako je reobáza, na vyvolanie reakcie“ (Kábrt – Kábrt, 2004, s. 269). Táto definícia musí zostať nepochopená, ak ju neskúma odborník v rámci príslušného vedného odboru a v jeho úzkych súvislostiach. Ani etymológia termínu podaná v talianskom Historickom etymologickom slovníku lekárskeho termínov, ktorá uvádza, že tento termín zaviedli roku 1909 L. Lopicque a M. Lopicque na označenie časového trvania základu elektrického prúdu vo fyziológii oproti reobáze: „navrhujem nazývať toto trvanie *chronaxia*, ἄξια – hodnota, *χρόνον* – času“ (Marcovecchio, 1993, s. 181), nám nepomôže pochopiť tento termín len na základe etymológie.

Pomenovania *sympathicus* – *parasympathicus* takisto vznikli v novoveku a na ich úplné pochopenie treba doplniť substantívum *nervus*. Skrátene pomenovanie *sympathicus* podľa Slovníka odborných medicínskych termínov (Duden, 2007, s. 683) pochádza z pôvodného gréckeho slova *συμπαθεῖν* /*sym/path/ein*/ = spocútiť, mať súcit. Podľa J. Hyrtla názov zaviedol Winslow a mal naznačovať, že tento nerv zabezpečuje „Consensus und die Mitleidenschaft der Organe“, teda zhodu a súcit orgánov (Hyrtl, 1880, s. 517), pričom súčasníkovia nie je jasné, aký „súciť“ si môžu orgány vzájomne prejavovať. Neskôr bol vytvorený termín *nervus parasympathicus*, ktorý označuje nerv s opačným účinkom ako *nervus sympathicus* (Michler – Benedum, 1972, s. 97). Obidva teda treba chápať ako časti vegetatívneho systému, ktoré pracujú antagonisticky. Moderná anatomická nomenklatúra (Terminologia Anatomica, 1998, s. 203 – 204) uvádza oba výrazy len v termínoch: *pars-sympathica systematis nervosi autonomici* a *pars parasympathica systematis nervosi autonomici*. Znázornenie vzájomných vzťahov medzi etymológiou a definíciou pri termínoch *chronaxia* a *sympathicus* – *parasympathicus* je takéto: *etymológia* ≠ *definícia*.

Ide tu o typický príklad termínov, ktoré vznikli umelo na základe spojenia slovných prvkov gréčtiny alebo latinčiny, či prvkov obidvoch jazykov. Pri takýchto termínoch existovala istá predstava pojmu a až potom bol pojem pomenovaný (Šimon, 1981, s. 212). Z historického hľadiska totiž musíme rozlišovať medzi termínmi, ktoré pochádzajú zo slovnej zásoby klasickej

gréčtiny alebo latinčiny, a termínmi, ktoré vznikli umelo (Šimon, tamže). Je však potrebné uviesť, že tento typ vzťahu medzi etymológiou a definíciou niekedy splyva s predchádzajúcim typom, pretože hranica posudzovania je tu veľmi tenká.

Na záver možno zhrnúť, že zaužívaná predstava o zhode etymológie a definície pojmu nemusí byť všeobecne platná; podľa našej typológie existujú termíny, kde sa etymologický význam a definícia zhodujú, potom sú termíny, pri ktorých etymologický význam upozorňuje na definíciu (dnešný význam), ďalej sa stretávame s termínmi, kde etymologický význam udáva nesprávnu predstavu o dnešnom význame, a nakoniec sú termíny, pri ktorých etymologický význam neupozorňuje na moderný význam (zväčša ide o umelo vzniknuté termíny), i keď pri niektorých sa určujúca hranica nedá presne určiť.

LITERATÚRA

- ARISTOTELES: De animalibus historia. Lipsiae 1907.
- ARNTZ, Reiner – PICT, Heribert – MAYER, Felix: Einführung in die Terminologiearbeit. 4. Auflage. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2002. 331 s.
- DAHLBERG, Ingetraut: Conceptual Definitions for INTERCONCEPT. In: International Classification 8/1981, No 1: 16 – 22.
- DROZD, Lubomir – SEIBICKE, Wilfried: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Wiesbaden: Oscar Brandstetter Verlag 1973. 207 s.
- DAUBER, Wolfgang: Feneisův obrazový slovník anatomie. Překlad 9., zcela přepracovaného vydání. Praha: Grada Publishing 2011. 548 s.
- Duden Wörterbuch medizinischer Fachbegriffe. 8. Auflage. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag 2007. 864 s.
- Encyklopédia medicíny. I. – XVI. Zostavil O. Kadlec. Bratislava: Asklepios 1993 – 2004.
- HIPPOCRATES: Oeuvres complètes d'Hippocrate. Éd. par E. Littré, t. I – X. Paris: Boullière 1839 – 1861 (= L.).
- HORECKÝ, Ján – RÁCOVÁ, Anna: Slovník jazykovodných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 204 s.
- HYRTL, Joseph: Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik anatomischer Sprache der Gegenwart. Wien: W. Braumüller 1880. 626 s.
- ISO 1087: 2000. Terminologiearbeit – Begriffe – Teil I: Terminologielehre und ihre Anwendung. Ausgabe: 1: 2000.
- ISO 704: 2000. Terminologiearbeit – Grundlagen und Methoden. Ausgabe: 2000 – 11.
- KÁBRT, Jan – KÁBRT, Jan, jr.: Lexicon medicum. 2., doplněné a přepracované vydání. Praha: Galén 2004. 1 136 s.
- MARCOVECCHIO, Enrico: Dizionario etimologico storico dei termini medici. Firenze: Festina Lente Edizioni 1993. XXIII. 938 s.

MICHLER, Markwart – BENEDUM, Jost: Einführung in die medizinische Fachsprache. Berlin – Heidelberg – New York: Springer Verlag 1972. 352 s.

POREP, Rüdiger – STEUDEL, Wolf-Ingo: Medizinische Terminologie. Stuttgart: Georg Thieme Verlag 1974. 330 s.

POŠTOLKOVÁ, Běla: K terminologizaci slovné zásoby v češtině. In. Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 1, s. 11 – 17.

ŠIMON, František: K otázce klasických jazykov v terminologii. In: Cizí jazyky ve škole, 1980/81, roč. 24, s. 210 – 214.

Terminologia Anatomica. International Anatomical Terminology. Stuttgart – New York: Georg Thieme 1998. 292 s.

Webster's II New Riverside University Dictionary. Boston: The Riverside Publishing Company 1984. 1536 s.

Súpis základných termínov z kryštalografie

Ide o prvú časť z pripravovanej publikácie o slovenskej kryštalografickej terminológii, doplnenej vysvetlivkami. Súpis využíva ako hlavný prameň publikáciu „Československé kryštalografické názvosloví“ zostavovanú v rokoch 1985 – 1989 terminologickou komisiou Českej a slovenskej kryštalografickej spoločnosti. V tomto súpise priamo za termínom nasleduje jeho definícia. Vysvetlivky a doplnky k termínu sa uvádzajú v nasledujúcom odseku. Súpis termínov zostavili a definície s poznámkami sformulovali I. Červeň, E. Dobročka a P. Fejdi.

1. Kryštál, kryštalová mriežka, kryštalová štruktúra

štruktúra látky

usporiadanie stavebných častíc, stavebných jednotiek alebo kryštalických zrn v látke; podľa spôsobu usporiadania stavebných častíc sa rozlišujú najmä kryštalické látky a amorfné látky

stavebné častice

atómy, ióny alebo molekuly, z ktorých sú vytvorené kryštalické i amorfné látky

stavebné jednotky

skupiny nevel'kého počtu stavebných častíc spojených do väčších celkov; môžu to byť **trojrozmerné bloky**, **dvojrozmerné vrstvy** alebo **jedno-rozmerné stĺpce**

kryštalická látka

látka, ktorá má trojrozmernú translačne periodickú vnútornú stavbu; charakterizujú ju dva súbory parametrov: chemické zloženie a kryštalová štruktúra

Podľa všeobecnejšej definície vnútornú stavbu kryštalických látok určuje malý počet druhov stavebných jednotiek a ich konfigurácií. Touto definíciou sa rozširuje množina látok, ktoré možno považovať za kryštalické (napr. ternárne a kvaternárne polovodiče...). Rozlišujú sa kryštalové jedince – **monokryštály** a **polykryštalické látky**, skladajúce sa z veľkého počtu drobných kryštálov. Od látok s trojrozmernou periodicitou sa odlišujú polytypné štruktúry, neusporiadané tuhé roztoky, kvázikryštály, parakryštály a kvapalné kryštály.

amorfná látka

v užšom význame tuhá látka, ktorá nemá kryštalovú štruktúru, t. j. nevyznačuje sa trojrozmernou periodickým usporiadaním stavebných častíc
Z hľadiska usporiadania stavebných častíc sú amorfné aj tekutiny.

kryštál

konečné trojrozmerné teleso s teoreticky nekonečne veľkou kryštalovou štruktúrou; môže byť ohraničené kryštalovými plochami (idiomorfný kryštál), čiastočne ohraničené kryštalovými plochami (hypidiomorfný kryštál) alebo bez akýchkoľvek kryštalových plôch (alotriomorfný kryštál)

neusporiadaný kryštál

kryštál, v ktorom existujú závažné odchýlky od trojrozmernou periodického usporiadania stavebných častíc; opakom je **usporiadaný kryštál**

stupeň neusporiadanosti

miera odchýlky v usporiadanosti kryštalovej štruktúry od ideálne usporiadaného stavu

ideálny kryštál

idealizovaný kryštál, pri ktorom sa predpokladá dokonale trojrozmerné periodické usporiadanie stavebných častíc, bez porúch kryštálovej štruktúry

Ak sa za poruchu považujú aj kmity mriežky, potom ide o stav pri absolútne nulovej teplote.

reálny kryštál

kryštál, v ktorom sa vyskytujú poruchy štruktúry rôzneho druhu, pričom odchýlky od ideálne periodického usporiadania stavebných častíc sa môžu považovať za nepodstatné

Považuje sa za usporiadaný kryštál.

mozaikový kryštál

zjednodušený model reálneho kryštálu, ktorý pozostáva z mozaikových blokov rozmerov $\sim 10^{-7}$ m, do istej miery rozlične orientovaných

Rozličná orientácia blokov veľkosti zlomku uhlových minút zhoršuje interferenciu žiarenia difraktovaného rôznymi blokmi. Bloky sú od seba oddelené poruchami, napr. dislokáciami.

parakryštál

tuhá látka vyznačujúca sa usporiadanosťou nablízko, prípadne na stredné vzdialenosti, ale bez usporiadanosti na diaľku, ktorá chýba aspoň v jednom smere

Táto štruktúra sa do istej miery podobá štruktúre kvapalných kryštálov.

kvázikryštál

tuhá látka, ktorej štruktúra sa vyznačuje nekryštalografickými prvkami bodovej symetrie (napr. 5-, 8-, 10- alebo 12-násobné osi symetrie), ale chýba jej translačná symetria

Napriek absencii translačnej symetrie poskytuje ostré difrakčné maximá pri difrakčných experimentoch (s využitím rtg. žiarenia, neutrónov alebo elektrónov).

tuhý roztok

kryštalická látka predstavujúca izomorfnú zmes dvoch alebo viacerých izoštruktúrnych fáz; špeciálnym prípadom je adičná izomorfia uhlíka v železe

Rozlišujú sa **substitučné tuhé roztoky** a **intersticiálne tuhé roztoky**.

kvapalný kryštál

látky, ktorej vlastnosti tvoria prechod medzi vlastnosťami tuhých a kvapalných látok; môže tiecť ako kvapalina, ale súčasne sa vyznačuje istou usporiadanosťou molekúl a anizotropiou fyzikálnych vlastností ako kryštály

Podľa usporiadania molekúl sa rozlišujú **nematické**, **cholesterické** a **smektické** kvapalné kryštály. Používajú sa napr. v displejoch (LCD).

kryštalit

z morfológického hľadiska kostrovitý kryštalický útvar, ktorý sa nestihol vyvinúť do podoby kryštálu (napr. snehová vločka)

V kinematickej teórii difrakcie röntgenového žiarenia sa týmto termínom označuje aj koherentne difraktujúca časť zrna kryštálu.

kryštalová štruktúra

teoreticky nekonečne veľké trojrozmerné periodické usporiadanie konkrétnych stavebných častíc (atómov, iónov, molekúl) súmerné podľa niektorej z 230 priestorových grúp, tvoriace vnútornú stavbu kryštálov; opisuje sa aj pomocou priestorovej mriežky a štruktúrneho motívu

V reálnej kryštalovej štruktúre sa vyskytujú rôzne → poruchy.

ideálna kryštalová štruktúra

kryštalová štruktúra ideálneho kryštálu

usporiadaná štruktúra

kryštalová štruktúra, v ktorej rozdelenie základných stavebných častíc môžeme z hľadiska cieľa považovať za trojrozmerné periodické; opakom je **neusporiadaná štruktúra**, v ktorej existujú závažné odchýlky od takéhoto usporiadania

kryštalová mriežka

teoreticky nekonečne veľká abstraktná reprezentácia kryštalových štruktúr pomocou periodického rozmiestnenia mriežkových bodov (bodové zobrazenie) alebo sústavou troch osnôv mriežkových priamok (priamkové zobrazenie)

Bodovým zobrazením sa reprezentuje periodicitu kryštalovej štruktúry – všetky mriežkové body sa vyznačujú rovnakými hodnotami ľubovoľnej

fyzikálnej alebo geometrickej vlastnosti kryštálu. **Priestorová mriežka** vyjadruje periodicitu v trojrozmerné periodických štruktúrach, **rovinná mriežka** v ich rovinných rezoach a **priamková mriežka** pozdĺž význačných smerov takýchto štruktúr.

mriežkové body

jedno-, dvoj- alebo trojrozmerné periodicky rozmiestnené body tvoriace kryštálovú mriežku a vyznačujúce sa tým, že v každom z nich ľubovoľná fyzikálna alebo geometrická vlastnosť kryštálu nadobúda rovnaké hodnoty

Všetky mriežkové body majú identické a rovnako orientované okolie. Množina všetkých mriežkových bodov tvorí priamkovú (v jednom rozmere), rovinnú (v dvoch rozmeroch) alebo priestorovú mriežku. V niektorej staršej slovenskej literatúre sa ako synonymum namiesto termínu mriežkový bod používa termín **uzol**.

priama mriežka

mriežka reprezentujúca kryštálovú štruktúru v reálnom trojrozmernom priestore, prípadne jej rez v rovine (rovinná mriežka); komplementárnou k priamej mriežke je \rightarrow reciproká mriežka

priamy priestor

reálny trojrozmerný priestor, v ktorom sa opisuje štruktúra kryštálu pomocou súradníc atómov, prípadne elektrónovou hustotou ako funkciou frakčných súradníc

Komplementárnym priestorom je \rightarrow reciproký priestor.

štruktúrny motív

skupina atómov alebo iónov, ktorá sa v štruktúre kryštálu opakuje pri každom mriežkovom bode, zachovávajúc svoj tvar i orientáciu

mriežková priamka

priamka prechádzajúca dvoma ľubovoľnými mriežkovými bodmi v priestorovej mriežke

Jej smer jednoznačne určuje symbol mriežkovej priamky $[uvw]$. V niektorej slovenskej literatúre sa ako synonymum namiesto termínu mriežková priamka používa aj termín **uzlová priamka**.

perióda identity

vzdialenosť medzi dvoma najbližšími mriežkovými bodmi na mriežkovej priamke

mriežková rovina

rovina prechádzajúca tromi ľubovoľnými mriežkovými bodmi v priestorovej mriežke neležiacimi na jednej priamke

Jej orientáciu jednoznačne určuje Millerov, resp. Bravaisov symbol mriežkovej roviny (hkl), resp. ($h\bar{k}l$). V niektorej slovenskej literatúre sa ako synonymum namiesto termínu mriežková rovina používa termín **uzlová rovina**.

osnova mriežkových priamok

množina navzájom rovnobežných mriežkových priamok danej priestorovej mriežky, pričom každý mriežkový bod leží na niektorej z nich

osnova mriežkových rovín

množina navzájom rovnobežných mriežkových rovín danej priestorovej mriežky, pričom každý mriežkový bod leží na niektorej z nich

Každú osnovu mriežkových rovín charakterizuje medzirovinná vzdialenosť d_{hkl} a retikulárna hustota.

medzirovinná vzdialenosť d_{hkl}

vzdialenosť medzi dvoma najbližšími rovinami osnovy mriežkových rovín

retikulárna hustota

počet mriežkových bodov na príslušnej mriežkovej rovine pripadajúci na jednotku plochy

mriežkový vektor

vektor spájajúci dva ľubovoľné mriežkové body

kryštalografický smer

významný smer v kryštálovej mriežke zhodný so smerom niektorého mriežkového vektora

báza mriežky

Ľubovoľná trojica nekomplanárnych mriežkových vektorov (**vektorov bázy, báзовých vektorov**), ktorých celočíselnou lineárnou kombináciou možno vybudovať teoreticky nekonečne veľkú priestorovú mriežku

Vybudovanie rovnakej mriežky sa môže dosiahnuť pomocou rôznych trojíc báзовých vektorov. Báзовé vektory sa zvyčajne označujú symbolmi $\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2, \mathbf{a}_3$, všeobecne \mathbf{a}_i , pričom $i = 1, 2$ alebo 3 .

základné vektory

trojica mriežkových vektorov vyberaná na základe konvenčných medzinárodných pravidiel tak, aby boli spravidla najkratšie, zvierali maximálny počet pravých uhlov a vytvárali základnú bunku s minimálnym objemom; zvyčajne sa označujú ako $\mathbf{a}, \mathbf{b}, \mathbf{c}$

Medzinárodné konvenčné pravidlá výberu sa niekedy označujú aj ako **Bravaisove pravidlá**.

mriežkové parametre

veľkosti základných vektorov a, b, c a uhlov α, β, γ , ktoré zvierajú

základná perióda identity

perióda identity pozdĺž niektorého zo smerov určených základnými vektormi; zhoduje sa s veľkosťou základných vektorov

základná bunka

rovnobežnosten s vrcholmi tvorenými koncovými bodmi základných vektorov $\mathbf{a}, \mathbf{b}, \mathbf{c}$, ktorého postupnými transláciami o ich celočíselné násobky možno bez zvyšku vyplniť celý, teoreticky nekonečne veľký priestor kryštálu

Ak má mriežkové body len vo vrcholoch, ide o **primitívnu** (P) alebo **romboédrickú** (R) základnú bunku, v opačnom prípade ide o **centrované základné bunky**, ktoré môžu byť **bázicky centrované** (A, B alebo C), **priestorovo centrované** (I) a **plošne centrované** (F).

ortohexagonálna bunka

základná bunka v hexagonálnych a trigonálnych priestorových mriežkach zvolená tak, aby sa dodržala podmienka maximálneho počtu pravých

uhlov medzi základnými vektormi, ale nezachová sa podmienka vyžadujúca najmenší objem ($V_{\text{hex}} = \frac{1}{2} V_{\text{ortohex}}$)

redukovaná bunka

primitívna základná bunka tvorená tromi najkratšími mriežkovými vektormi, ktorá jednoznačne reprezentuje danú priestorovú mriežku, ale nezohľadňuje medzinárodné (Bravaisove) podmienky výberu, takže nemá bodovú symetriu priestorovej mriežky; označuje sa aj ako **Niggliho bunka**

Wignerova-Seitzova bunka

primitívna bunka, ktorá vo všeobecnosti nemá tvar rovnoobežnostena; na rozdiel od Niggliho bunky však má bodovú symetriu priestorovej mriežky

Ide o polyéder ohraničujúci oblasť okolo mriežkového bodu, tvorenú množinou bodov priameho priestoru, ktoré majú k nemu bližšie než k iným mriežkovým bodom.

Bravaisova mriežka

jedna zo štrnástich typov priestorových mriežok líšiacich sa vzájomnými vzťahmi mriežkových parametrov a spôsobom centrácie, pričom sa rešpektujú medzinárodné pravidlá výberu základných buniek (\rightarrow základné vektory, základná bunka)

Bravaisove mriežky možno zatriediť do siedmich kategórií, ktoré súčasne definujú maximálnu symetriu v siedmich kryštalografických sústavách. Rozdelenie v jednotlivých sústavách je takéto: triklinická – P ; monoklinická – P a C ; rombická – P , C , I , F ; tetragonálna – P , I ; trigonálna – R ; hexagonálna – P alebo C ($V_p = 1/3 V_c$); kubická – P , I , F . Symetria Bravaisovej mriežky sa považuje za relevantnú iba vtedy, ak zodpovedá symetrii celej kryštálovej štruktúry a preto je nevyhnutnou, ale nie postačujúcou podmienkou na klasifikáciu kryštalickej látky do niektorej zo siedmich kryštalografických sústav.

kryštalografická sústava

kategória na klasifikáciu kryštalických látok určená metrikou a symetriou; rozlišuje sa týchto 7 sústav vytvorených kryštalografií: triklinická, monoklinická, rombická, tetragonálna, trigonálna, hexagonálna a kubická sústava

Vzťahy $a \neq b$ a $\beta > 90^\circ$ používané pri definovaní metriky kryštalografických sústav majú tento význam: „ a sa vo všeobecnosti nerovná b “ a „uhol β je vo všeobecnosti väčší než 90° “, takže v špecifických prípadoch môže platiť rovnosť. Prehľad metriky jednotlivých kryštalografických sústav je v tab. 1.

triklinická sústava (syn. trojklonná sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a \neq b \neq c$, $\alpha \neq \beta \neq \gamma \neq 90^\circ$; uplatňuje sa v nej asymetria alebo symetria podľa stredú súmernosti

monoklinická sústava (syn. jednoklonná sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a \neq b \neq c$, $\alpha = \gamma = 90^\circ$, $\beta > 90^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určuje prítomnosť jednej dvojnásobnej osi alebo roviny súmernosti, alebo ich kombinácia

rombická sústava (syn. kosoštvorcová sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a \neq b \neq c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určuje prítomnosť troch rovín súmernosti alebo troch dvojnásobných osí, alebo kombinácia dvoch rovín súmernosti s jednou dvojnásobnou osou

Často sa pod vplyvom anglosaskej literatúry používa na jej pomenovanie nie celkom správny výraz *ortorombická sústava*.

tetragonálna sústava (syn. štvorcová sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a = b \neq c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určuje jedna štvornásobná os alebo jedna štvornásobná rotoinverzná os

trigonálna sústava (syn. trojuholníková sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a = b = c$, $\alpha = \beta = \gamma \neq 90^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určuje jedna trojnásobná os alebo jedna trojnásobná rotoinverzná os

Za trigonálne sa považujú tie kryštalické látky, pre ktoré možno použiť aj romboédrické aj hexagonálne osi.

hexagonálna sústava (syn. šesťuholníková sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a = b \neq c$, $\alpha = \beta = 90^\circ$, $\gamma = 120^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určuje jedna šesťnásobná os alebo jedna šesťnásobná rotoinverzná os

Za hexagonálne sa považujú tie kryštalické látky, pre ktoré možno použiť len hexagonálne osi.

kubická sústava (syn. kocková sústava)

sústava, ktorú charakterizuje metrika $a = b = c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$; z prvkov súmernosti ju jednoznačne určujú štyri trojnásobné osi

reciproké vektory

trojica vektorov \mathbf{a}^j súvisiaca s trojicou básových vektorov \mathbf{a}_i definovaná vzťahmi $\mathbf{a}^j \cdot \mathbf{a}_i = \delta_{ij}$, kde $\delta_{ij} = +1$, ak $i = j$, a $\delta_{ij} = 0$, ak $i \neq j$, pričom indexy i, j nadobúdajú hodnoty 1, 2 alebo 3; ak vektory \mathbf{a}_i sú trojicou základných vektorov, potom vektory \mathbf{a}^j tvoria trojicu základných reciprokových vektorov

Z definičného vzťahu vyplýva, že reciprokový vektor \mathbf{a}^1 je kolmý na rovinu vektorov $\mathbf{a}_2, \mathbf{a}_3$; v ortogonálnych mriežkach sa jeho veľkosť rovná prevrátenej (reciprokej) veľkosti vektora \mathbf{a}_1 priamej mriežky. Analogické vzťahy platia pre ostatné reciproké vektory. Reciproké vektory sú základom metriky v **reciproke priestore**.

reciproká mriežka

konštrukcia abstraktnej teoreticky nekonečne veľkej mriežky vybudovaná pomocou celočíselnej lineárnej kombinácie reciprokových vektorov

Každému mriežkovému vektoru reciprokej mriežky je jednoznačne priradená osnova mriežkových rovín priameho priestoru, na ktorú je kolmý. Mriežkovým bodom reciprokej mriežky sa priradujú hodnoty štruktúrnych faktorov, čím sa vytvára osobitný druh reprezentácie difrakčného obrazu.

reciproký priestor

komplementárny priestor k priamemu priestoru, ktorého metrika je určená bázou tvorenou trojicou reciprokových vektorov

Interpretujú sa v ňom difrakčné obrazy, Fourierovými transformáciami sa prevádzajú hodnoty štruktúrnych faktorov priradené jednotlivým bodom reciprokej mriežky na elektrónovú hustotu v priamom priestore.

tesné usporiadanie

priestorové usporiadanie rovnako veľkých stavebných častíc v štruktúrach kryštálov, pri ktorom – v porovnaní s najtesnejším usporiadaním – nezaberajú minimálny objem, ale voľné medzery môžu využívať intersticiálne atómy

V rovine tesnému usporiadaniu zodpovedá len tetragonálna metrika, v priestore kubická metrika a symetria (*bcc* štruktúry).

najtesnejšie usporiadanie

priestorové usporiadanie rovnako veľkých stavebných častíc v štruktúrach kryštálov, pri ktorom – v porovnaní s inými možnými usporiadaniami – zaberajú minimálny objem

V tomto usporiadaní sa vyskytujú aj tetraédrické a oktaédrické medzery, ktoré môžu vyplňať atómy iného druhu s vhodnými polomermi. V rovine najtesnejšiemu usporiadaniu zodpovedá len hexagonálna metrika, v priestore mu zodpovedá hexagonálna (*hcp* štruktúry) aj kubická metrika a symetria (*fcc* štruktúry).

usporiadanosť nablízko

usporiadanosť stavebných častíc v štruktúre tuhej alebo kvapalnej látky, uplatňujúca sa iba na vzdialenostiach porovnateľných s medziatómovými vzdialenosťami; v priestorovej korelácii sú iba susedné častice

Prejavuje sa istou pravidelnosťou v rozložení susedných atómov alebo molekúl. Pri **topologickej** usporiadanosti nablízko ide o atómy rovnakého druhu, pri **chemickej** ide o atómy iného, ale určitého druhu.

usporiadanosť na diaľku

usporiadanosť vzájomných polôh stavebných častíc, pri ktorej sa určité ich zoskupenie pravidelne opakuje v ľubovoľnej vzdialenosti od východiskovej polohy; navzájom sú v priestorovej korelácii nie iba susedné, ale aj ľubovoľne od seba vzdialené atómy či molekuly

polymorfizmus

schopnosť niektorých látok vytvárať viacero typov kryštálových štruktúr rovnakého chemického zloženia, t. j. rôzne **polymorfné modifikácie**

Z polymorfných modifikácií je pri daných podmienkach stabilná iba jedna, ostatné sú metastabilné.

polytypizmus

špeciálny druh polymorfizmu typický pre niektoré kryštály s vrstevnatou štruktúrou

Polytypické modifikácie sa navzájom líšia tým, že štruktúrne zhodné vrstvy alebo skupiny vrstiev sa ukladajú na seba navzájom rôzne posunuté alebo pootočené, s rôznym spôsobom ukladania, čím strácajú periodicitu v jednom smere.

koordinácia

spôsob geometrického usporiadania atómov (iónov) okolo centrálného atómu (iónu) v kryštálovej štruktúre; závisí od polomerov atómov (iónov) a od druhu chemickej väzby

V kryštálových štruktúrach kovov je vzájomné usporiadanie atómov (počet najbližších susediacich atómov) zvyčajne identické s najtesnejším usporiadaním (koordinačné číslo 12). Pri iónových kryštálických látkach sú katióny tesne obklopené aniónmi.

koordinačné číslo

počet atómov alebo iónov viazaných na určitý centrálny atóm alebo ión

Hlavným kritériom, ktorým je podmienené koordinačné číslo, je pomer polomerov stavebných častíc (atómov, katiónov a aniónov). Najbežnejšie koordinácie charakterizujú tieto koordinačné čísla: 3 (plošná koordinácia, rovnostranný trojuholník), 4 (tetraédrická koordinácia), 6 (oktaédrická koordinácia), 8 (kubická koordinácia), v kryštálových štruktúrach kovov aj 12 (kubooktaédrická koordinácia).

polykryštálický agregát

súbor kryštálov rôznych veľkostí, tvarov i orientácie vyskytujúcich sa buď vo forme prášku, alebo ako kompaktný materiál

homometrické štruktúry

dve alebo viaceré kryštálové štruktúry tvorené rovnakými atómami vyznačujúce sa zhodnými množinami medziatómových vzdialeností a odlišujúce sa iba vzájomnou orientáciou štruktúrnych motívov

Majú rovnaké difrakčné obrazy, preto ich nemožno rozlíšiť difrakčnými metódami.

izovektorové štruktúry

kryštálové štruktúry so zhodnou množinou medziatómových vektorov bez ohľadu na druh atómov

enantiomorfne štruktúry

špeciálny prípad dvojíc homometrických štruktúr, v ktorých sú smery všetkých medziatómových vektorov vzájomnými zrkadlovými obrazmi

superštruktúra

štruktúra, v ktorej sa na základnú periódu identity superponuje dodatočná perióda usporiadania stavebných častíc

Jej vznik je podmienený napr. magnetickým alebo chemickým usporiadaním, pričom sa mení symetria štruktúry ako celku alebo veľkosť základnej bunky.

modulovaná štruktúra

štruktúra, ktorá sa dá opísať modelom s periodickými zmenami v geometrii alebo v chemickom zložení na vzdialenosti väčšie než niektorý mriežkový parameter

Periodicita zmien je násobkom niektorej periódy identity kryštálovej štruktúry.

súmerateľná štruktúra

modulovaná štruktúra, v ktorej sa vyskytujú len také periodicity usporiadania atómov, ktoré sú racionálnym násobkom niektorej periódy identity kryštálovej štruktúry

nesúmerateľná štruktúra

modulovaná štruktúra, v ktorej sa vyskytujú také periodicity usporiadania atómov, ktoré sú iracionálnym násobkom niektorej periódy identity kryštálovej štruktúry

DISKUSIE

Ešte raz o cezmínovom lese v Amerike alebo Poznámky o vlastnom mene Hollywood a jeho adjektívnych derivátoch

IVOR RIPKA

1. Cezmína je vždyzelený ozdobný ker alebo strom s kožovitými listami, ktoré na okraji pichajú. Má drobné a voňavé kvety bielej farby; jej plody sú červené kôstkovice. V anglofónnych krajinách (po anglicky sa cezmína nazýva *holly*) je to obľúbená vianočná ozdoba (podobne ako naše imelo). V jednom takomto cezmínovom lese (angl. *hollywood*) na severe od mesta Los Angeles (na mieste starej indiánskej osady La Cahueuga) začali už r. 1907 budovať filmové ateliéry. Pôvodné apelatívum sa stalo propriom, vznikol *Hollywood*. Dnes je toto centrum americkej filmovej produkcie predmestím LA. Vlastné meno má vysokú frekvenciu používania, zaregistrávajú ho (skoro) všetky svetové všeobecné encyklopédie aj anglické výkladové a prekladové slovníky. Známe je prirodzene aj u nás, no encyklopédie odporúčajú inú výslovnosť anglického slova *wood* než niektoré jazykovedné normatívne (ba aj kodifikačné) diela, teda výkladové slovníky či *Pravidlá slovenského pravopisu* (PSP). A práve v týchto dielach odporúčaná výslovnosť endonyma *Hollywood* určuje potom (grafickú, pravopisnú) podobu jeho derivátov, pričom najproblematickejšia je pomocou sufixu *-sky* utvorená podoba odvodeného adjektíva *hollywoodsky*.

2. Nepoznám nijaký anglický výkladový alebo prekladový slovník, ktorý by neodporúčal či „nepredpisoval“ anglické substantívum *wood* vyslovovať ako [vud]. S krátkou samohláskou [u] sa vyslovovalo aj v priebehu celej histórie angličtiny (porov. Böhmerová, 2007, s. 130). Podobná situácia je aj v encyklopedickej spisbe. V slovenskej jazykovednej literatúre to celkom neplatí; v minulosti sa *Hollywood* v lexikografických či kodifikačných prácach nezaregistroval či nespomínal. Toto endonymum nebolo zaregistrované v prvých vydaniach *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931, 1940, 1953), nepozná ho ani v zošitoch od r. 1946 vychádzajúci *Slovník spisovného jazyka slovenského* A. Jánošíka a E. Jónu. Heslo

Hollywood a „ponúkaná“ výslovnosť [holyvúd] je však v II. diele *Slovenského náučného slovníka* (1932, s. 139) a práve táto informácia možno tiež poslúžila pri uvádzaní nesprávnej výslovnosti v slovníku vydanom o 36 rokov neskôr. Upozomenia na to, že slovo *wood* sa vyslovuje jedine ako [vud] však boli, prirodzene, v učebniciach angličtiny. Inštruktívne túto problematiku vysvetlil napr. aj známy slovenský logopéd Jozef Liška, ktorý ešte ako profesor Štátnej obchodnej akadémie v Bratislave vydal r. 1945 svoju *Učebnicu anglického jazyka*. Prvýkrát sa heslo *Hollywood* – a odporúčaná výslovnosť [-vúd] – i jeho deriváty, teda aj prídavné meno v podobe *hollywoodsky*, objavilo až v VI. diele *Slovníka slovenského jazyka* (1968). Autor inak v mnohoaspektovo inšpiratívnej časti o zemepisných názvoch František Kočiš zrejme postupoval pri transfonemizácii (krátkosti a dĺžky) anglických samohlások podľa princípu analógie: -oo- sa v niektorých anglických slovách vyslovuje ako [ú], napr. *broom, room, spoon*, z proprií možno zasapomenúť *Bloomfield, Bloomington* a i. Na druhej strane sa však -oo- vyslovuje vždy ako [u] v slovách *book, look, good, foot, cook* a i. Problematiku transfonemizácie anglických samohlások komplexne prezentuje A. Böhmerová vo svojej dôkladnej analytickej štúdií venovanej preberaniu vlastných mien do slovenčiny (2007). Je to úvaha nad novým *Slovníkom anglických vlastných mien v slovenčine* M. Ološtiaka, M. Bílej a R. Timkovej z r. 2006.

3. V *Slovníku slovenského jazyka* stanovená podoba adjektíva *hollywoodsky* (teda so sufixom *-sky* skráteným podľa rytmického zákona) sa od začiatku rešpektovala v textoch jazykovedcov a dodržiavali ju aj (dnes už „neznámi“) časopiseckí alebo vydavateľskí jazykoví redaktori, no v encyklopédiách bola iná prax. Výslovnosť [-vud → holivud] uvádza nielen *Príruční slovník naučný* z r. 1963, ktorý teoreticky mohol inšpirovať či ovplyvniť spracovanie hesla v SSJ, ale aj celá (na Slovensku vydávaná) encyklopedická tvorba. Zaiste nie je potrebné pripomínať všetky tituly, no zaujímavý a relevantný je zaiste údaj o tom, že heslo **Hollywood** [-vud] má napr. aj *Malá slovenská encyklopédia* z r. 1993, ktorú pripravili v Encyklopedickom ústave SAV. Pritom heslo *Hollywood* a výslovnosť [-vúd], predurčujúca uplatnenie pravidla o rytmickom krátení v prídavnom mene *hollywoodsky*, bolo zaradené do pravopisného a gramatického slovníka v *Pravidlách slovenského pravopisu* (PSP) z r. 1991 (a opakovane aj do vydaní z r. 1998 a 2000); je to teda „oficiálna“ kodifikovaná podoba. Nechceme totálne odmietnuť (v diskusii uplatniteľný) argument, že už je zaužívaná, ale napriek tomu ju nepokladáme za korektnú a „nedotknú-

teľnú“ . (Podobný názor vyslovili aj niektorí iní jazykovedci neslovakisti, napr. orientalista J. Genzor a i.) V publikácii *Zemepisné názvy, obyvateľské mená* (Ripka, 2007) sme preto uviedli už podoby *Hollywood* [-vud], *hollywoodský*.

4. Niet pochýb o tom, že významnú úlohu pri kultivovaní a precizovaní odborného názvoslovia zo všetkých odborov ľudskej činnosti zohráva nová (veľká) akademická *Encyclopaedia Beliana* (EB). Toto konštatovanie zaiste platí aj o spracúvaní hesiel v tomto kompendiu: výberu korektnej podoby propria, tvoriaceho heslové slovo, venuje redakcia mimoriadnu pozornosť. V 6. zväzku EB, vydanom r. 2010, sa na s. 121 uvádza heslo *Hollywood* a „inovovaná“ či netradičná výslovnosť [halivud] a potom v heslovej stati explicitne použité podoby adjektíva, ktoré navrhujeme kodifikovať aj v PSP: *hollywoodskú* produkciu nepriaznivo ovplyvnil...; v *hollywoodských štúdiách sa finalizuje*... Predpokladáme, že tieto ukážky naznačujú i potvrdzujú odôvodnenosť a nevyhnutnosť úpravy súčasnej kodifikácie.

5. Nový výkladový *Slovník súčasného slovenského jazyka* (SSSJ) uvádza aj vlastné mená. Tie sa podľa precízne a koncízne formulovanej koncepcie SSSJ (*Východiská a zásady spracovania slovníka*, s. 13 – 47) spracúvajú (popri názvoch území a štátov sveta sú to napr. aj endonymá a etnonymá) na patričnom mieste abecedy priamo v texte. Príslušné obyvateľské mená sa spracúvajú v heslovej stati „bázového“ propria; derivované adjektíva tvoria samostatné heslá. V 2. zväzku SSSJ (2011, s. 133) nachádzame aj heslá **Hollywood** (výslovnosť [holivúd]) a **hollywoodsky** [holivú-] -ka, -ke, pričom táto či takáto podoba adjektíva sa navyše hodnotí ako homonymum príslovky **hollywoodsky**. Takéto spracovanie pokladáme – po viacerých „odkazoch“ na jeho nekorektnosť na tomto mieste i na jeho lexikografickej praxi viacerých encyklopédií nezodpovedajúcu a s ňou nekompatibilnú podobu – za prinajmenšom prekvapujúce; ďalšie petrifikovanie podoby s „krátkym“ sufixom *-sky* v adjektíve v reprezentatívnom jazykovednom (slovníkovom) diele možno vnímať aj ako nevyužitú príležitosť na potrebnú zmenu. Nekonštatujeme to iba preto, že sme túto problematiku otvorili vo viacerých príspevkoch a na úpravu či opravu neodôvodnenej podoby sme už aj skoro vyzývali (Ripka, 2008, s. 309). Zotrvávanie pri starej (i keď stále v PSP kodifikovanej) podobe prekvapuje ešte aj z iného dôvodu. S. Ondrejovič (2008, s. 103) predkladá ako fakt názor, „že oficiálna kodifikácia si ešte v našich podmienkach stále nezvykla v náležitej miere opierať sa pri príprave kodifikačných príručiek

o výsledky sociolingvistického prieskumu, resp. si ešte neosvojila nevyhnutnú potrebu „preosiat“ prinajmenšom sporné prípady pri normatívnej činnosti „sociolingvistickým sitom“ (koniec citátu). Pri koncipovaní SSSJ mali byť tieto prieskumy dôležitou zložkou jeho prípravy (tamže).

6. Pri utváraní adjektívneho derivátu od cudzieho propria (endonyma) *Hollywood* sa na základe chybne interpretovaného princípu analógie v slovenskej jazykovede pred rokmi uplatnilo pravidlo o rytmickom krátení. Adjektívum *hollywoodsky* je kodifikované, zaužívané, no jeho ustálenosť je otázná. Zmena kodifikácie by na istý čas mohla nebodaj skomplikovať situáciu pri jeho používaní (rovnako ako pri zmene kodifikácie v adjektívach typu *aberdeensky*, *leedsky*, *liverpoolsky*), no výlučné uplatňovanie a využívanie sufixu *-ský* pri tvorení adjektív od endoným by nepochybne zjednodušilo a systematizovalo ich písanie v jazykovednej, encyklopedickej či akejkolvek inej literatúre (Ripka, 2011, s. 92). Pri tejto príležitosti preto navrhujeme upraviť v *Pravidlách slovenského pravopisu* predbežne aspoň podobu prídavného mena *hollywoodsky* na **hollywoodský**; je totiž „opretá“ o jedinú (v angličtine) možnú výslovnosť podstatného mena *wood*, to jest [vud].

LITERATÚRA

BÖHMEROVÁ, Ada: K problematike preberania anglických vlastných mien do slovenčiny. Úvahy nad novým slovníkom. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 117 – 132.

Encyclopaedia Beliana. Šiesty zväzok. His – Im. Bratislava: Encyklopedický ústav SAV a Veda 2010. 686 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: Veda 2008. 306 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 576 s.; 2., doplnené a prepracované vyd. 1988. 574 s.; 3., upravené a doplnené vyd. 592 s.

RIPKA, Ivor: Zemepisné názvy, obyvateľské mená. (Edícia Ottov slovník.) Bratislava: Ottovo nakladateľstvo 2007. 144 s.

RIPKA, Ivor: Čítame *Slovník súčasného slovenského jazyka*. In: Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy PdF PU. Roč. 14. Ed. L. Sičáková et al. Prešov: Pedagogická fakulta PU 2008, s. 306 – 309.

RIPKA, Ivor: Endonymá a ich adjektívne deriváty v slovníkoch. In: Život medzi apelatívami a propriami. Jazykovedné štúdie. 29. Ed. I. Valentová. Bratislava: Veda 2011, s. 89 – 93.

Slovenský náučný slovník. II. Bratislava – Praha: Litevna 1932. 380 s.

Slovník slovenského jazyka. VI. Doplnky a dodatky. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 336 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011. 1088 s.

Z HISTORICKEJ LEXIKY

Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladom názvov obcí a miest (38)

RUDOLF KRAJČOVIČ

mýtny, -a, -e, adj. to, čo má vzťah k mýtu, k miestu, kde sa vyberá mýto, v sloven. je známe spodstatnené adj. *mýtné* vo význame „poplatok za používanie ciest a mostov“, prípadne „poplatok, obyčajne naturálny za mletie obilia“, v náreč. apel. *mýto* má aj význam „poplatok za miesto na trhovisku používané trhovníkom“, SSN II. 232, adj. *mýtny* i apel. *mýtné* sú doložené v 17. stor., HSSJ II. 357 (v češt. *mýtný* má aj význam „kto vyberá mýto“, MSCS 144; p. heslo *mýto*. – *Vamoslehota* 1393, *Wamosfalva* 1467, *Mitna* 1773, *Mýtná* 1808, *Mýtna* 1920, dnes *Mýtna*, obv. Lučenec; názov motivovaný polohou obce založenej pri mieste, kde sa v 14. stor. vyberalo mýto (k tomu VSO II. 282), táto skutočnosť potvrdzuje výklad názvu obce; najstarší záznam je utvorený z maďar. adj. *vámos* (od *vám* clo) colný a sloven. apel. *lehota*, čiže usadlosť na istý čas oslobodená od daní alebo aj iných poplatkov, v novšom zázname (1773) sloven. apel. *lehota* je nahradené maďar. apel. *falu*, t. j. usadlosť na vidieku (porov. maďar. názov obce *Vámosfalva*), hist. záznamy maďar. názvu svojím obsahom zodpovedajú názvu utvorenému v sloven. prostredí v tvare adj. fem. *Mýtna*, t. j. usadlosť, ktorá v čase založenia, prípadne v čase raného rozvoja mala vzťah k miestu, kde sa vyberalo mýto; hist. názov sa v sloven. prostredí zaužíval.

mýto, n. miesto, kde sa vyberalo mýto, obyčajne chránené závorou, poplatok za používanie mostov a ciest, v sloven. náreč. aj poplatok za miesto používané trhovníkmi na trhovisku, poplatok za mletie obilia i výkupné za nevestu, SSN II. 232, apel. doložené v 16. stor. vo významoch „poplatok za používanie mostov a ciest“ i „miesto, kde sa vyberalo mýto“, HSSJ II. 357 (stčes. *mýto* poplatok i odmena, poľ. *myto* clo i mzda atď.);

p. heslo *mýtny*. – *Mito* 1696, *Mito* 1773, *Mýto* 1808, *Mýto* 1920, *Mýto pod Ďumbierom* 1927, dnes *Mýto pod Ďumbierom*, obv. Brezno; názov motivovaný polohou obce založenej pri mieste, kde sa vyberalo mýto, podľa hist. údajov bolo to miesto pri ceste do Liptova (VSO II.), to potvrdzuje výklad názvu obce; k pôvod. názvu *Mýto* (1686) novšie pribudol orientač. prívl. podľa polohy obce neďaleko vrchu Ďumbier a nové spojenie *Mýto pod Ďumbierom* sa zaužívalo.

N

nadľa, f. topon. apel. niečo postavené pozdĺž niečoho, pozdĺž cesty, vodného toku a pod. (od hist. apel. *dľa* dĺžka, diaľka v spojení s predp. miesta *na-* ako *nadol*, *nakope*) v sloven. dnes blízka predl. *podľa*, *vedľa* pri niečom, pozdĺž niečoho, v náreč. *podľa* i *podle* vo význame „popri niečom, pozdĺž niečoho“, SSN II. 877 (psl. *ďbľa* dĺžka, stčes. *dle* dĺžka, *na dľu*, *na dli* na diaľku, *dľu*, *dli* po dĺžke, *vedľa*, MSČS 45, v poľ. náreč. *dla* dĺžka, Brück. atď.); p. heslo *Nadľane*.

Nadľane, pl. ľud. živý názov osadníkov podľa polohy ich príbytkov pri ceste vedúcej pozdĺž brehu rieky (od hist. apel. *nadľa* s obyvat. kolekt. príp. -'ane), p. hesl. *nadľa*. – *Nadlan* 1113, *Nadlyan* 1344, *Nadlan*, *Nadlicze* 1773, *Nadlány*, *Nadlice* 1808, *Nadlice* 1920, dnes *Nadlice*, obv. Partizánske; názov podľa starších dokl. pôvodne mal podobu živého názvu osadníkov *Nadľane* podľa ich príbytkov pri ceste pozdĺž brehu vodného toku; výklad názvu potvrdzuje skutočnosť, že obec vznikla a v ranom období sa vyvíjala pozdĺž brehu rieky Bebravy, a to na jej najnižšej terase (VSO II. 284); napokon reálnosť výkladu zvyšuje aj názov časti obce *Livina* (s dokl. *Levna* 1340, *Livina* 1773, *Liwina* 1786, *Livina* 1920) od koreňa *liv-* (v slovách *odliv*, *prílív*) príp. -*ina* (ako v slovách *barina*, *bystrina*), čiže motiváciou názvu bolo časté zalievanie chotára založenej obce prílivom vôd po zdvihnutí hladiny rieky Bebravy, pri ktorej brehu obec vznikla; pôvod. názov *Nadľane* topon. príp. -'any nadobudol podobu *Nadľany*, k nemu koncom stredoveku pribudol paralel. názov s topon. príp. -*ice* v podobe *Nadlice* s prvým záznamom v r. 1773, ktorý sa zaužíval.

naháč, m., expr. apel. nahý, neoblečený človek, v toponymii pustá plocha zeme bez lesného alebo rastlinného porastu a pod. (apel. od koreňa *nah-* v adj. *nahý* expr. príp. -*áč* ako v slovách *boháč*, *nosáč*, v názve vrchu

Roháč a i.), v sloven. *naháč* má i význam „bezlistý jesenný kvet, jesienka (*Colchicum*)“, podobne v náreč., apel. doložené v 18. stor., HSSJ II. 385; p. heslo *nahý*. – *Nahaacz* 1426, *Nahacs* 1773, *Naháč* 1808, *Naháč* 1920, dnes *Naháč*, obv. Trnava; názov motivovaný pustým terénom bez lesa, bez nízkeho drevného porastu, prípadne aj bez trávnatého porastu; výklad potvrdzuje názov pustatiny *Naháč* v okolí Bratislavy (uvádza St.SJ II. 305); napokon reálnosť výkladu zvyšuje aj ráz časti chotára obce (s n.v. 230 – 471 m) s výskytom plôch pieskovca a vápencov s humusovou, menej úrodnou pôdou (VSO II. 284); názov v pôvod. podobe *Naháč* sa ustálil už v stredoveku.

nahý, -á, -é, adj. holý, neoblečený človek, prenes. pustá, lesom neporastená plocha zeme, prípadne plocha zeme bez trávnatého alebo iného rastlinného porastu a pod., v sloven. náreč. adj. má aj význam „chudobný, biedny“, SSN II. 281 (v stčes. *nahý* obnažený, pol. *nagi* nahý, holý, srb., chorv. *ng* nahý atď.); p. heslo *naháč*.

námesta, m., hist. apel. zástupca spoločenstva prisídlených osadníkov valaského pôvodu; apel. od spojenia v hist. forme *namesto*, dnes v sloven. *namiesto* vo význame „v zastúpení niekoho“, v náreč. aj *namesto* v takom istom význame (SSN II. 305); v apel. s príp. -a (ako v slovách *vojvoda*, *sluha*, v sloven. tvorbou i významom najbližšie apel. *starosta*, *mešťanosta*, dnes v sloven. najbližšie *námestník*, hist. *námestok* vo význame „zástupca, miestodržiteľ“ doložené v 13. – 17. stor., doložené v 15. – 18. stor. je aj apel. *námestník* vo význame „zástupca, miestodržiteľ“, HSSJ II. 422 n (známe v stčes. *naměstek* zástupca, MSČS 156, pol. hist. *namiestnik* zástupca atď.); p. heslo *namesto*. – *Námestowje* 1558, *Námestovo* 1593, *Námestov* 1625, *Namesto* 1773, *Nameszto* 1808, *Námestovo* 1920, dnes *Námestovo*, okresné mesto; názov motivovaný sídlom zástupcu spoločenstva prisídleného valaského obyvateľstva v pôvodnej obci; reálnosť výkladu názvu v hesle zvyšuje skutočnosť, že v blízkosti pôvodnej obce bolo niekoľko osád založených na valaskom práve (napr. *Vavrečka*, *Ťapešovo*, *Klin*) alebo osady založené pre prisídlené valaské obyvateľstvo (napr. Oravská Jesenica); napokon výklad potvrdzuje najstarší záznam v prepise *Námestovie* (1558), t. j. záznam názvu *Námestovie* utvoreného z hist. apel. *námestovie*, ktorému najbližšie je stčes. apel. *náměstvie* zastupiteľstvo, funkcia námestníka; založená osada sa postupne rozrástla hlavne zásluhou rozvoja plátenníctva a v 18. stor. sa stala mestečkom s právom trhu

(k tomu VSO II. 285); v meste pôsobili viacerí sloven. vzdelanci, napr. básnik P. Országh Hviezdoslav, spisovateľ, redaktor Svetozár Hurban Vajanský, v meste študoval jazykovedec Anton Bernolák; už v stredoveku najstarší názov *Námestovie* skrátením nadobudol podobu *Námestov*, z neho neskôr azda vplyvom apel. *mesto* vznikla dnešná podoba názvu *Námestovo*.

Názov by bolo možné vysvetliť aj z osob. mena *Namest* (meno je doložené v r. 1138, CD 1.74) a z tohto mena v hist. privl. tvare *Namešč* sa vykladajú morav. názvy *Náměšť na Hané* a *Náměšť nad Oslavou* (k tomu p. MSMS 116 n), meno sa vykladá od koreňa *mst-*, *mest-* v slovese *mstiti se* pomstiť sa s predp. *Na-*; v hesle sa dáva prednosť výkladu od hist. apel. *námesta* vo význame „zástupca“, ktorého úlohou bolo zastupovať valaských prisídlených obyvateľov s príbytkami v osadách v okolí mesta; tento výklad má oporu v tom, že v okolí mesta v stredoveku bolo niekoľko osád založených na valaskom práve, prípadne osád obývaných valaskými obyvateľmi; nemožno však celkom vylúčiť, že názov obce, neskôr mesta, vznikol z ľud. prímenia správcu valaského regiónu v podobe *Námesta*.

namesto, namiesto, prísl. s významom „v zastúpení niekoho“, v sloven. náreč. *namiesto* i *namesto*, SSN II. 305, doložené v podobe *namiesto* v 16. stor., HSSJ II. 424; p. heslo *námesta*.

navoj, m. nástroj na navíjanie priadze, utkaného plátna a pod., časť krošien v podobe valca s navinutou priadzou alebo vláknom, v sloven. náreč. apel. má aj význam „nite navinuté alebo určené na navíjanie“, apel. hist. doložené v 18. stor., HSSJ II. 478 (blízke poľ. *zwoj* niečo ovinuté, omotané, srb., chorv. *navoj* závit, mac. *navoj* predmet na navíjanie priadze, navíjadlo, RMS I. 436 atď.). – *Nawoy* 1324, *Nawojowcze* 1773, *Nawojowice* 1808, *Navojovce* 1920, dnes *Návojevce*, obec od r. 1976 je časťou mesta Partizánske; názov motivovaný dielňou, kde sa na navíjadlá navíjala priadza na tkanie plátna, ktoré sa po úprave bielilo; výklad potvrdzuje názov blízkej obce *Skačany* (*Scachan* 1271) utvorený od apel. *skáč* ten, kto tká, tkáč, to od slovesa *skat'* tkať priadzu (viac v heslách *Skačane*, *skat'*) a názov susednej obce *Bielice*, *Malé Bielice* a *Velké Bielice* (*Beluk* 1271, *Belech Minor* 1386, *Belech Maior* 1386) od koreňa *b'él-*, *biel-* v slovese *bieliť* farbiť plátno na bielo obyčajne polievaním vodou na slnku (viac v hesle *bieliť*); k hist. názvu *Navoj* neskôr pribudla príp. miesta *-ovec* a z názvu *Navojovec* topon. príp. *-ovce* vznikla dnešná podoba názvu *Návojevce*.

Názov možno vyložiť aj z osob. mena *Navoj*, známe je v stčest. (ako uvádza St.SJ II. 307 s lit.), známy je aj poľ. názov *Nawojowo* (s dokl. *Nawojowo pole*, p. Koz.Bad. II. 64); v hesle sa dáva prednosť výkladu z apel. *navoj* s významom „nástroj na navíjanie priadze, utkaného plátna“ s prihliadnutím na pôvod blízkych názvov *Skačany* (od hist. slovesa *skat'*, dnes *tkat'*) a *Bielice*, dnes *Malé Bielice* a *Veľké Bielice* (od koreňa v slovese *bieliť* farbiť na bielo utkané plátno); viac v heslách *bieliť*, *skáč* a *skat'*.

necpal, -a, -o, hist. l-part. v tvare men. adj., **necpalý**, -á, -é, hist. adj. nenatlačený, netesný, voľnejšie rozmiestnený v teréne a pod. (od l-part. slovesa *necpať*), v sloven. náreč. *cpať* niečo niekam vtlačať, tlačiť sa, SSN I. 219, sloveso v tvare *cpávať* doložené v 17. stor., *cpať* v 18. stor., HSSJ I. 193 (čes. *cpáti* tlačiť sa, v poľ. náreč. *cpać* naphávať sa atď.); p. heslo *necpať*. – *Nazpal* 1266, *Neczpal* 1287, *Nazpali* 1391, *Neczpal*, *Neczpaly* 1773, *Neczpaly* 1808, *Neczpaly* 1920, dnes *Neczpaly*, obv. Martin; názov motivovaný voľnejšou, netesnou zástavbou založenej obce i v čase jej zväčšovania sa; výklad potvrdzuje vysokohorský pahorkatinný, miestami bralnatý povrch chotára (s n. v. 453 – 1551 m) so skalnatými stenami (VSO II. 287), ktorý radovú tesnú zástavbu neumožňoval; z hist. názvov *Necpal*, *Neczpaly* sa už v stredoveku ustálil názov v pl. forme *Neczpaly*.

necpať, verb. nenatláčať niečo tesne vedľa seba, od *cpať* zápor. prep. *ne-*; viac v hesle *necpal*.

nedelište, n. nedelený chotár alebo iný majetok obyvateľov založenej obce; apel. utvorené od koreňa *nedel-* v slovách *nedeliť*, v *nedelený* príp. priestoru *-ište* (ako v názvoch *Kalnište*, *Hradište*), v sloven. blízke *nediel* roľnícky nedeliteľný majetok, a to ani po jeho zdedení, v náreč. blízke adj. *nedielny* nedeliteľný, hist. doložené je adj. *nedielny* nedeliteľný majetok v 17. stor., HSSJ II. 495 (stčes. *nediel* pozemky ako celok patriace viacerým osobám, Mch. 117, k názvu čes. *Nedělište*, chorv. *Nedelišće*, uvádza cit. Mch.); p. heslo *nedeliť*. – *Nedeliste* 1393, *Negyelistye* 1773, *Nedelistye* 1808, *Nedelište* 1920, dnes obec *Nedelište* je časťou susednej obce Ábelová; názov motivovaný chotárom vymedzeným pre osadníkov založenej osady, ktorý nebolo možné deliť ani po jeho zdedení; názov v pôvodnej podobe *Nedelište* sa ustálil už v stredoveku.

nedeliť, verb. nerozdeľovať na menšie časti, nedeliť chotár ani medzi dedičov a pod.; p. heslo *nedelište*.

nedožer, m., topon. apel. nedostatočne vypálené stopy po lesnom poraste na rúbanisku alebo kľčovisku; apel. od koreňa *žer-* v slovách *žeraviet'*, *žeravina* a i., v sloven. blízke *žeraviet'* stávať sa horúcim, rozpaľovať sa, hist. doložené v 17. a 18. stor. slová *žeravý*, *žeravosť*, HSSJ VII. 463 (etym. blízke čes. *žirati* planúť, horieť, poľ. *zarzacy* žeravý, srb., chorv. blízke *žeravica* pahreba, rus. *žerav* horiaci, rozžeravený atď.) s predp. *ne-*, *do-* v spojení *nedo-* ako v *nedohoriet'*, *nedokončiť'* a pod.) – *Nadaser* 1429, *Nedožer* 1773, *Nedožer* 1920, *Nedožery* 1927, dnes názov v spojení *Nedožery-Brezany*, obv. Prievidza; názov motivovaný nedostatočne vypáleným kľčoviskom v blízkosti založenej obce; výklad potvrdzuje obecný miestny názov *Kľčoveň* (t. j. kľčovisko) a blízke pohorie nazývané *Žiar* (miesto pálenia lesného porastu), na ktorého úpätí obec vznikla; názov v pl. forme *Nedožery* sa ustálil už v stredoveku a po zlúčení s obcou *Brezany* v r. 1964 v spojení *Nedožery-Brezany* sa používa dodnes.

Názov možno vyložiť aj od koreňa *žer-* v tvaroch prez. slovesa *žrat'*, t. j. v tvaroch *žeriem*, *žerieš*, *žerie* atď. vo význame „požívať potravu, krmivo (o zvieratách)“, prípadne od apel. *žer* vo význame „požieranie rastlinstva hmyzom, požieranie žalúďov ošipanými“ (SSJ V. 797); motívom vzniku názvu by boli polia alebo záhrady čiastočne zničené divou zverou alebo hmyzom; napokon názov mohol vzniknúť ako hanlivá reakcia okolia na neprimerané stravovanie sa obyvateľov založenej osady; v hesle sa názov vykladá od koreňa *žer-* v slovách *žeraviet'*, *žeravý* s predp. nedokončeného deja *nedo-* (napr. *nedohoriet'*), čiže od apel. *nedožer* či *nedožery* s významom „nedostatočne vypálené kľčovisko“ s prihliadnutím na miestny obecný názov *Kľčoveň* a na názov pohoria *Žiar* (vypálený lesný porast), na ktorého úpätí obec vznikla.

Nemec, m., etn. meno, **Nemci**, pl. príslušníci nemeckého národa; sloven. *Nemec*, etn. meno doložené v 16. stor., HSSJ II. 510 (čes. *Němec*, poľ. *Niemec* atď.); p. heslo *Nemčin.* – *Nemetfalwa* 1473, *Dewtendorf* 1482, *Nemcze* 1498, *Nemecz* 1536, *Nemcze* 1773, *Nemcze* 1808, *Nemce* 1920, *Zvolenské Nemce* 1948, obec od r. 1971 je časťou mesta Banská Bystrica s hist. názvom *Nemce*; názov podľa usadlosti obývanej príslušníkmi nemeckého etnika, ich príchod zrejme súvisel s baníctvom v okolí obce, ktorú založili banskobystriční ťažiarci (VSO III. 368), v sloven. prostredí názov mal formu pl. *Nemci*, v maďar. *Németfalu* (1473), v prekl. usadlosť Nemcov, po-

dobne v nem. v prepise *Deutschendorf* (1482) v prekl. nemecká usadlosť, v sloven. prostredí z tvaru pl. *Nemci* vznikla topon. pl. príp. *-e*, forma *Nemce*, ku ktorej novšie pribudol prívl. podľa polohy v tvare adj. *Zvolenskéé*, no po pričlenení obce k mestu Banská Bystrica v r. 1971 obec dostala znova hist. názov *Nemce*.

Nemčic, Nemčici, pl. potomkovia osadníkov nem. pôvodu (od etn. mena *Nemec* hist. príp. *-ic, -ici* s disim. *c – c* na *č – c*); p. heslá *Nemec, Nemčín*. – *Nemcyc* 1156, *Nymchich* 1253, *Nemptich* 1390, *Nemczice* 1773, *Nemcsicz* 1808, *Nemčice* 1920, dnes *Nemčice*; názov motivovaný potomkami osadníkov nem. pôvodu utvorený od etn. mena *Nemec* príp. príbuzenstva v sg. *-ic*, v pl. *-ici* v názve s disim. *c – c* na *č – c*; z hist. názvu *Nemčici* už v stredoveku topon. príp. *-ice* vznikla dnešná podoba názvu *Nemčice*.

Nemčín, m., etn. meno, **Nemčínane**, pl.; meno *Nemčín* utvorené od *Nemec* hist. obyvateľ. príp. *-in* (ako v hist. etn. menách *Slovienin, Polianin, Srbín* a i.) so zmenou *c* na *č*; *Nemčínane*, etn. meno v tvare pl. od *Nemčín* obyvateľ. kolekt. príp. *-'ane*; p. heslo *Nemec*. – *Nempchin* 1258, *Nemchyn* 1301, *Nemchen* 1309, *Nempchen* 1327, *Nemčínany* 1773, *Nemčiňany* 1920, dnes *Nemčiňany*, obv. Zlaté Moravce; podľa najstarších dokladov pôvodný názov mal podobu *Nemčín* (ak nejde o odsunutie konc. *-'ane*) zrejme podľa ľud. pomenovania majiteľa usadlosti nem. pôvodu, z neho neskôr v ľud. prostredí vznikol názov kolekt. obyvateľ. príp. *-'ane* v podobe *Nemčínane*, t. j. názov obyvateľov bývajúcich v usadlosti pôvod. majiteľa nazývaného *Nemčín*; z nového názvu neskôr topon. príp. *-any* vznikla dnešná forma názvu *Nemčiňany*, ktorá sa používa dodnes.

Nemčiňane, pl. ľud. živý názov obce pôvodne nazývanej *Nemčín* podľa majiteľa pôvodnej obce nem. pôvodu (porov. záznamy *Nempchin* 1258, *Nemchyn* 1301 a *Nemčínany* 1773); viac v hesle *Nemčín*.

Nemcovci, Nemčovci, pl. živý ľud. názov obyvateľ. bývajúcich v usadlosti, ktorú pôvodne vlastnil majiteľ nem. pôvodu nazývaný *Nemec*, názov utvorený rodin. príp. *-ovci* (ako dnes od osob. mien typu *Lukáčovci, Matejovci* a pod.); p. heslo *Nemec*. – *Nemethfalua* 1364, *Nemčowcze* 1773, *Nemcovce* 1786, *Nemcovce* 1920, dnes *Nemcovce*, obv. Prešov. – *Nemethfalu* 1427, *Nemčowcze* 1773, *Nemcowce* 1786, *Nemčowce* 1520, *Nemcovce* 1927, dnes *Nemcovce*, obv. Bardejov; p. heslo *Nemec, Nemčín, Nemčiňane*; názvy

podľa potomkov obývajúcich usadlosť majiteľa nem. pôvodu nazývaného *Nemec*; reálnosť výkladu zvyšuje skutočnosť, že obce založili na zákupnom práve, ktoré si vyžadovalo prítomnosť budúceho vlastníka (VSO II. 290); z hist. názvu *Nemcovci* disim. *c – c* na *č – c* vznikla podoba názvu *Nemčovci*, no z nej po náhrade hist. konc. *-ovci* topon. príp. *-ovce* sa úrad. určil názov *Nemcovce* pre obidve obce.

nemecký, -á, -é, adj. vzťahujúci sa na obyvateľstvo nem. pôvodu, na ich usadlosť, majetok a pod.; v sloven. adj. doložené v 17. stor., HSSJ II. 510; p. heslo *Nemec*. – *Nempti* 1281, *Nemethy* 1320, *Nemeczka Wes* 1455, *Teutschendorf* 1563, *Nemeczka* 1773, *Nemecká* 1920, dnes *Nemecká*, obv. Brezno; motiváciou hist. sloven. názvu *Nemecká Ves* (1455) bola osada obývaná rodinami nem. pôvodu (porov. dokl. z r. 1563 v prepise *Deutschendorf*, t. j. nemecká dedina); v sloven. prostredí z hist. spojenia *Nemecká Ves* (1455) sa ustálil orientač. prívl. *Nemecká*. – *Nemechke* 1359, *Nemeczke*, *Nemecske* 1773, *Nemeczke* 1786, *Nemečky* 1920, dnes *Nemečky*, obv. Topoľčany; pôvodný názov *Nemecké* motivovaný osadou obývanou obyvat. nem. pôvodu; najstarší dokl. je pomadžar. zmenou v stmaadžar. kons. *c* na *č* (porov. maadžar. apel. *császár* zo slovan. *cisár*); reálnosť výkladu zvyšuje názov susednej obce *Velké Hoste* (s dokl. v maadžar. *Wendegy* z r. 1329 od *vendég* host', v sloven. *Welke Hostye* z r. 1773), čiže usadlosť patriaca host'om, susedný názov *Nemecké* (1329) poskytuje údaj, že to boli osadníci nem. pôvodu; novšie sa za názov obce stanovil maadžar. názov v posloven. forme v tvare pl. *Nemečky*, ktorý sa zaužíval.

Historické názvy obcí *Vyšné Nemecké* a *Nižné Nemecké* (obv. Sobrance) sú známe len v maadžar. (*Felnemethy* 1372, *Nemety* 1353, *Alsow Nemphy* 1427); sloven. názov obce *Vyšné Nemecké* je známy v podobe *Nemecká* z r. 1773 (*Nemeczka*), sloven. názov obce *Nižné Nemecké* je známy až r. 1920 (k tomu p. VSO II. 312, III. 321).

SKRATKY

Literatúra: Brück. – BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wędrza powszechna 1927.

CD I. – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Pripravil R. Marsina. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971.

HSSJ I. – VII. – Historický slovník slovenského jazyka. I. – VII. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 2008.

Koz.Bad. I. – II. – KOZIEROWSKI, Stanislaw; Badania nazw topograficznych. I. – II. Poznań: nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1921 – 1922.

Mch. – MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2.vyd. Praha: ACADEMIA 1968.

MSČS – BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978.

RMS – Rečnik na makedonskiot jazik. I. A – H. Red. B. Koneski. Skopje: Universitetska pečatnica 1961.

SSN I. – II. – Slovník slovenských nářečí. I. – II. (A – P). Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994 – 2006.

St.SJ II. – STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. II. 2.vyd. Bratislava: Literárne informáčné centrum 2004.

Šm.Vd. – ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Bratislava – Praha: 1932.

VSO I. – III. – Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I. – III. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda 1977 – 1978.

Skratky jazykov: čes. – český, chorv. – chorvátsky, mac. – macedónsky, maďar. – maďarský, náreč. – nárečie, poľ. – poľský, psl. – praslovanský, sloven. – slovenský, srb. – srbský, stčes. – staročeský, stčešt. – staročeština, stmaďar. – staromaďarčina.

Iné skratky: adj. – adjektívum, a i. – a iné, apel. – apelatívum, a pod. – a podobne, atď. – a tak ďalej, cit. – citovaný, disim. – disimilácia, dokl. – doklad, etn. – etnický, expr. – expresívny, f. – femininum, fem. – feminínium, hist. – historický, kolekt. – kolektívny, konc. – koncový, koncovka, lit. – literatúra, l-part. – l-ové participium, ľud. – ľudový, m – meter, m. – maskulinum, maďar. – maďarský, n – nasledujúci, n. v. – nadmorská výška, napr. – napríklad, nem. – nemecký, obv. – obvod, obyv. – obyvatelia, orientač. – orientačný, osob. – osobný, p. – pozri, paralel. – paralelný, pl. – plurál, pomadžar. – pomadžarený, porov. – porovnaj, posloven. – poslovenčený, pôvod. – pôvodný, predl. – predložka, predložky, predp. – predpona, predpony, prekl. – preklad, prenes. – prenesene, prez. – príz. – prípona, prisl. – príslovka, r. – rok, rodin. – rodinný, sg. – singulár, stor. – storočie, t. j. – to jest, topon. – toponymický, topon. apel. – toponymické apelatívum, apelatívum len v názve v osobitnej forme, úrad. – úradne, verb. – verbum, zápor. – záporný, výraz gramatický.

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Dzecko moja ľubi
(*Zo zemplínskej lexiky*)

MARTIN CHOCHOL

Narodenie dieťaťa patrí medzi najšťastnejšie a najočakávanejšie momenty v živote. V našich krajoch sa jeho oslava oddávna väčšinou spájala s krstom a ani Zemplín v tom nie je výnimkou. Ale pekne po poriadku.

Nijaká svadba sa nezaobišla bez nespočetného množstva dobroprajných i trochu podpichovačných želaní, ktoré by v monografii mohli tvoriť celú kapitolu s názvom „Do roka proroka“; pravda, keby mnohé z nich neboli nepublikovateľné. Ale to už akosi patrilo k dobrému mravu – byť na svadbe trochu nemravným. Nech už je, ako chce, toto priam magické zariekanie sa veru často aj splnilo.

Považovalo sa totiž takmer za povinnosť, aby žena do roka po svadbe *zostala hruba*, no na druhej strane nie príliš skoro, aby nevzniklo podozrenie, že ju *zahrubil* niekto iný, ako jej právoplatný manžel. Ešte viac však spoločnosť odsudzovala, ak žena čakala *kopiláka/koperdaka* (nemanželské dieťa).

Tehotná žena bola v mnohom obmedzovaná zvykmi a poverami. Napríklad sa nesmela priamo pozrieť do ohňa, *žebi dzecko ňemalo oheň* (aby nemalo pigmentové škvrny na tele). Nesmela jesť cibuľu, *žebi ňemalo hoscec* (alergický ekzém). Ak sa stalo, že ju niekto alebo niečo udrelo po tvári, nemohla si zasiahnuté miesto zakryť rukou, inak by dieťa malo na rovnakom mieste *šplach* (veľkú škvrnu alebo materské znamienko). Nesmela oblizáť nôž, aby nemalo *jazig jag jaščurka* (jašterička, čiže rozdvojený). Musela sa za každú cenu vyhýbať stresovým situáciám, aby sa dieťa *ňezahakovalo* (nezajakávalo). Nesmela sa na nikoho uprene zahľadiť, *bo bi še dzecko naňho udalo* (podobalo by sa; táto povera poskytovala dobrú výhovorku, ak sa dieťa nepodobalo ani na jedného z manželov: povedalo sa, že

še zapatrela). A nesmela ísť na *chovaňe* (pohreb) ani *popatredz umartoho* (navštíviť mŕtveho), *žebi od nej ňeodešlo* (aby nepotratala).

Počas tehotenstva sa ľudia snažili určiť pohlavie dieťaťa podľa „zaručených“ znakov: ak mala budúca mamička *končisti bruch* (špicaté brucho) alebo ak *pošumňela u tvari*, verili, že bude mať chlapca. Ak mala *bruh okruhli* alebo *pobridla* (oškaredela), malo to byť dievča. Pohlavie potomka sa mohla pokúsiť ovplyvniť tým, čo jedla. K chlapcovi jej mali pomôcť napríklad *kromki* (prvý a posledný krajček chleba) alebo *kvasni uhorki*, ak chcela mať dievča, mala jesť veľa sladkého.

Vibava pre dieťa sa nesmela chystať príliš skoro, lebo to prinášalo nešťastie. *Peľuški* (plienočky) sa robili zo starších odevov: z *opľečka* (ženskej košele z bieleho plátna), z *podolka* (najsprávnejšej sukne), ba aj z *gač* (nohavíc), jednoducho s *chasnovanoho platna*, *bo to bulo mechčejši*. Plienky sa pripravili dvojaké: približne štvorcové a dlhšie; s dlhšími sa zakrúcalo aj pomedzi nožičky, kratšie sa ovíjali len okolo. *Periňka* bola vlastne štvorcový perový vankúš, do ktorého sa bábätko zavinulo a obviazalo *povojňikom/povijadlom*. K výbavičke patrili ešte *čepec* a *hajtko*. *Hajtko* bola obdĺžniková plachta z bieleho plátna na prenášanie bábätka, ktorá sa používala zaviazaná okolo pása a cez plece.

Keď na rodičku prišli bolesti, utekalo sa po *valalsku babu* (babicu), niekedy aj do druhej dediny. Kým ju priviezli, zbehli sa do domu ženy z rodiny, aby prichystali všetko potrebné, napr. *rušňik* (dlhý uterák z jemnejšieho domáceho plátna, často ozdobený tkaným alebo vyšívaným vzorom a strapcami), teplú vodu a bielu *plachotku* (plachtičku). Po pôrode novorodenca *pouciraľi s poscilku* (potreli mu tvár placentou), *žebi bulo šumni*. Ak sa narodilo so zubami, nesmelo sa to skonštatovať nahlas, *žebi ňeumarlo*. Keď ho umyli, zavinuli do *plachotki* a zaviazali do *periňki*, poslali po jeho otca, aby sa prišiel potešiť z potomka.

Medzitým rodičkinu posteľ *zastavil'i*, t. j. zahalili od *padlaša* (stropu) zvesenou plachtou. *Na toto bula veľika plachta tripolova* (zošitá z troch pásov, t. j. z troch širokých plátna) s *krajikom* (vzorom zostaveným do pásov popri okrajoch), *kockovana* (s tkaným vzorom) *abo višivana* – *to každa džiuka dostala od macere, kec še odavala*. Tam sa mamička s dieťaťom ukrývali najmä pred pohľadmi cudzích ľudí až do krstu. Tí sa však (ak to nebolo nevyhnutné) návšteve aj tak radšej vyhýbali. A deti, ktoré boli zvedavé na to, čo sa to v tom

dome robí, odrádzali strašením: *Ľechoc tam, bo ce valalska baba posadzi na ššec!* (Šteť, nástroj na česanie ľanu a konopí s dlhými kovovými ostňami.)

Prvý týždeň chodila *valalska baba* dieťa každý deň kúpať. Na to slúžila drevená *kupačka*, nízka široká diežka. Do vody sa prilievalo aj trochu mlieka, aby dieťatku *ňezoschla skura* (nevysušila sa pokožka). Vodu z *kupački* potom vyliali blízko domu, ale len pomaly a na jedno miesto, aby dieťa ostalo doma. Hovorilo sa totiž, že keby ju vyliali naširoko, s rozmachom, *dzecko ul'eci do šveta*.

Rodičia babici povedali, koho má povolať za *kumotrov* – to sa považovalo za jej právo, nie povinnosť, lebo oslovení jej podľa zvyku mali za to dať nejakú odmenu, najčastejšie naturálnu. *Kumotrovstvo* sa zvyčajne prenášalo z pokolenia na pokolenie a tým sa obnovovalo. *Kedz u kresnich* (tu: krstných rodičov) *bul parobog abo dzička, a jih ňezavolaľi za kumotrou, ta to bula potupa*. Za kumotrov však každý chcel mať ľudí *stajomnich* (serióznych, zodpovedných), aby boli v prípade núdze schopní zastúpiť alebo aj nahradiť rodičov. Kumotrovcí si dokonca navzájom *dvojil'i* (vykali) – aj takí, ktorí si predtým tykali. Dokonca aj ich súrodencom *davali počľivojs* (prejavovali úctu) a oslovovali ich *kum* a *kuma*.

Krstní rodičia mali povinnosť navštíviť rodičku s *košarom* (košom), v ktorom jej priniesli veľa jedla, aby zosilnela po pôrode: prvý raz v deň krstu a potom ešte trikrát: Najprv jej priniesli *dinerku kurecej poliuki* (kanvicu slepačej polievky), *rezanki* (rezance) a celú *kuru*, ktorú uvarili naplnenú s *pouňinu* (plnkou). Pri druhej návšteve to bola opäť slepačia polievka, *kaša z ml'ikom* (ryža uvarená nasladko v mlieku) a *makouňiki i orechouňiki*. Do tretice jej priniesli *bili kavej* (bielu kávu) a *pouni košar kreplou* (šišiek) a naostatok *tej* (čaj), *čisti kolačok*, jeden veľký *poplanok* (kysnutý koláč) z *ľekvarom* a jeden *zo sirom* (s tvarohom).

Dieťa dali pokrstiť zvyčajne dopoludnia v prvú nedeľu po uplynutom týždni od pôrodu. *Do kristu* (na krst) priniesla kmotra *košulku, rekl'ik* (dojčenský kabátik), *periňku a čepec*; tie ušili, ako najkrajšie vedeli. Do kostola niesli dieťa *kresni* spolu s babicou – *položnica* (šestonedieľka) ešte nesmela vyjsť z domu. Keď sa z kostola vrátili, hneď pri dverách oznámili: *Odňešľi me pohana, priňešľi me krescana*.

Poobede bola hostina. Najprv sa *kumoter* nahlas pomodlil a všetci spoločne zaspievali nejakú *pobožnu špivanku* alebo *pišmičku* (nábožnú pieseň;

slovo *pišmička* používajú takmer výlučne evanjelici v opozícii k *špivanke* a jeho pôvod veľmi pravdepodobne treba hľadať v českom slove *pisnička*). A ďalej sa už jedlo, pilo a zabávalo. Ako prvá mala začať spievať kmotra. Do spevu ju vyzvala babica popevkom:

*Añi toto křešne
vešeli ňebudze,
kedz joho kresna mac
tu špivadz ňebudze.*

Ak bola kmotra primladá alebo prihanblivá, pomohli jej spievať ostatní hostia.

Na krstinách mala významné postavenie aj babica, ktorá dieťa *ulapila* (pomáhala priviesť na svet). Tá všetkých hostí postupne obišla s tanierom, do ktorého sa vyberali finančné dary. Do prvého taniera sa zbieralo pre dieťaťko, čo sa pripomínalo takto:

*Dal nam Pan Boh holoho,
poskladajme na ňoho!
Kresni ocec, kresna mac
možu dakuz vecej dac.*

Ako prvý svoje *křešne* (křstňa) obdaroval *kresni*, potom *kresna* a po nich aj ostatní. Peniaze sa nepočítali (teda aspoň nie hneď), len sa vsypali do perinky. Do druhého taniera sa zbieralo pre babicu:

*Baba ja, baba ja
na calu krajinu,
robja na mñe chlopi
pot ceplu perinu.*

A peniaze z tretieho taniera šli *na koscel* alebo *na cerkev*.

Celá hostina trvala zo štyri až päť hodín. Keď sa hostia rozišli, prišli ešte kamaráti a susedia *na pohlotki* (mierne ironické pomenovanie, ktoré naznačuje, že sa budú len ohlodávať zvyšky).

Zhruba mesiac po pôrode priniesla v nedeľu matka dieťa do kostola *na vivotki*. *Po vivotkoh už mohla is šadzi – na valal, gu ženom, gu hudakom i na vešeľe*. Na ťažšiu domácu prácu či robotu na poli ju však ešte neposielali, lebo ju *sanoval'i* (šetrili) aspoň do šiestich týždňov po pôrode.

Na pole si matka s malým dieťaťom nosila *hojdanku*. Bola to drevená konštrukcia zložená z dvoch párov nôh, na ktoré sa položila zhruba metrová nosná tyč. Z nej visel na *hacňikoch* (tkaniciach, tkaných šnúrkach na viazanie) kus prostého plátna, do ktorého sa vložilo dieťa. Aby neplakalo, dávali mu *cucl'ik*. Ten vyrobili tak, že do kúska čistej *rendočki* (handričky) zaviazali kúsok chleba s cukrom.

Keď bolo malé príliš nepokojné alebo *plakšivi* (plačlivé), varili mu *makovinu/makoviňe* (vývar z makovíc). Od bolesti bruška mal pomôcť *tejig z rumenca* (rumančekový čaj). Ak bolesť neustávala, hovorili, že je dieťa *pošibani/sibnuti* („myknuté“, čiže malo posunutú vnútornosť v dôsledku nejakého prudkého pohybu), a aby mu pomohli, *masčili* ho (masírovali) a *premeriavali* (robili s ním sériu „cvikov“, keď ťahali k sebe jeho lakeť a kolienko opačnej ruky a nohy). Bol aj iný recept na *kol'ki* (koliku): v teplom mlieku sa rozmili *vrabl'ački/vrabi'ački* (vrabčí trus) zoškrabané zo studne a z toho sa mu dali napiť. Keď malo hnisavé vriedky alebo vyrážky, robili mu na obklad *cestuško z medom* (z medu a ražnej múky). A niektorým bábätkám sa v ústočkách urobili *žabre* (múčnatka, kvasinkové ochorenie postihujúce sliznicu). Kým neboli lieky, pomáhalo proti nim len veľmi bolestivé ošetrovanie z *brouzu* (sódou bikarbonou).

Stávalo sa, že dieťa niekoľko dní bez zjavnej príčiny plakalo a nechcelo spať. Vtedy usúdili, že mu *prišlo/spadlo z očí/z uš* a na pomoc zavolali niekoho, kto vedel *metadz uhl'iki*. Na to boli rôzne techniky a zarietanie alebo modlitba, ktorú aktér odriekal. Boli vždy zahalené rúškom tajomstva, no základom bolo vhodiť tri žeravé uhličky z pece do studenej vody, z ktorej sa dieťaťku nakvapkalo trochu do ústočiek a omyli sa mu ňou čelo, rúčky aj nôžky.

Keď krstňa malo 2 – 3 roky, priniesli mu jeho krstní rodičia *križmu*. Tú tvorili najmä textilie: *košul'ki*, *kabaciki* alebo *vigaňiki* (sukničky alebo šatočky, ktoré nosili nielen malé dievčatká, ale aj chlapci), *nosovočki* (vreckovôčky) a pod., ale aj plátno vhodné na ušitie oblečenia pre malé dieťa, napríklad *pačeskovo platno* (jemnejšie domáce plátno), *po bilim* (domáce plátno s osnovou z bavlny a útkom z domácich nití) a *bilota* (z kúpených nití).

Deťom sa pri uspávaní alebo tšení spievali krásne uspávanky, ktorých texty sú naplnené nehou. Medzi najkrajšie z nich patrí táto:

*Ej, ušni mi, ušni,
dzecinočko moja,
com' ce vipitala
od miloho Boha.*

*Perši mi pitala,
bi mi ce Pan Boh dal,
a teraz ho pitam,
bi ci zdravička dal.*

*Ej, ušni mi, ušni,
vel'iki virošni!
Vel'iki jag i ja,
bili jag lelija.*

*Ej, ušni mi, ušni,
vel'iki virošni!
Vel'iki jag verba,
bo mi ce bars treba.*

*Ej, lu'aj mi, lu'aj,
šjivi očka stul'aj!
Šivi jag holubi,
dzecko moja lubi.*

*Ej, ušni mi, ušni,
aňd'elku ma'lučki,
naj mi otpočt'nu
mojo bili ručki.*

*Ej, haju mi, lu'lu!
Šiju ci košu'lu
ceňkoho rubočku,
tebe, holubočku.*

*Ej, lu'aj mi, lu'aj,
l'em še ňezaku'aj
s tej novej l'isočki
do čarnej žemočki!*

*Ej, haju mi, haju!
Pre tebe me laju.
A išče mi čuču!
Pre tebe me tluču.*

ROZLIČNOSTI

Monosa a Monoský potok

Významný slovenský archeológ prof. PhDr. Václav Furmánek, DrSc., z Archeologického ústavu SAV, ktorý v rokoch 1969 až 1974 v Radzovciach v Lučenskom okrese skúmal žiarové pohrebisko pilinskej a kyjatickej kultúry z bronzovej doby (z obdobia rokov 1400 až 800 pred Kr.) patriace k najväčším objaveným nekropolám z tohto obdobia, obrátil sa na Názvoslovnú komisiu Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky s požiadavkou na reštandardizáciu geografických názvov *Monica* a *Monický potok* na podoby *Monosa* a *Monoský potok*. Vo svojom liste okrem iného uviedol, že názov *Monica* sa začal používať od začiatku 70. rokov minulého storočia namiesto pôvodného historického názvu vrchu *Monosa* (v maďarčine *Monosza*), podľa ktorého bola pomenovaná aj samota (do 16. storočia samostatná obec) a *Monoský potok*. Podľa prof. V. Furmánka pomenovania *Monosa*, *Monoský potok* sa uvádzajú okrem iných prameňov aj na tajnej vojenskej mape 1: 25 000 M-34-136-B-d, ktorej mapovanie sa skončilo v roku 1956 a mapa bola vytlačená v roku 1957. Začiatkom 70. rokov minulého storočia sa vojenské tajné mapy odtajňovali pre potreby štátnych orgánov a socialistických organizácií. Na nich sa niektoré údaje a názvy údajne zámerne menili, a tak na mape 1: 50 000, ktorú v roku 1971 vydala Slovenská správa geodézie a kartografie, už nie je *Monosa* a *Monoský potok*, ale *Monica* a *Monický potok*. To sa zopakovalo aj na mape 1: 10 000, ktorú na rovnaké účely vydal Slovenský úrad geodézie a kartografie Bratislava v roku 1982. Čiastočný návrat k pôvodnému názvu *Monosa* podľa prof. V. Furmánka možno badať na turistickej mape *41 CEROVÁ VRCHOVINA – LUČENEC*, ktorú spracoval, vytlačil a vydal Vojenský kartografický ústav v Harmanci v roku 1996. Tam sa názov *Monosa* uvádza, ale iba v zátvorke za názvom *Monica*, čo požadoval ako lektor archeologických textov práve prof. V. Furmánek.

Vo *Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku*, ktorý pripravil Encyklopedický ústav SAV a vydala VEDA v roku 1977, v hesle *Radzovce*

sa na s. 472 – 473 uvádza, že už v roku 1341 sa spomína obec s názvom *Monasta teluke*, v roku 1371 *Monaza* a v roku 1427 *Monoza*. Táto obec vznikla už koncom 13. storočia a zanikla v polovici 16. storočia za tureckých vojen.

Z archeologického hľadiska prof. V. Furmánek uvádza, že výskum v miestnej časti *Monosa* v Radzovciach začal v roku 1931 prof. Vojtech Budinský-Krička. Už rok predtým navštívil Monosu v Radzovciach prvý profesor archeológie na bratislavskej univerzite Jan Eisner a *Monosa* sa v podobe *Monosza* niekoľkokrát citovala v unikátnom diele o slovenskom praveku (J. Eisner: Slovensko v pravěku, 1933). Odvtedy sa nielen na Slovensku, ale aj v Európe uvedomuje, že najlepšie preskúmaná osada a pohrebisko ľudu popolnicových polí v strednej Európe sa skúmali v Radzovciach v polohe *Monosa* (nie *Monica*).

Na základe týchto informácií od prof. V. Furmánka sme sa bližšie pozreli na používanie názvov *Monosa* a *Monoský potok*, resp. *Monica* a *Monický potok*. Na Geoportáli Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky sme zistili tri názvy geografických objektov z katastrálneho územia obce Radzovce, a to názov lesa *Monica*, názov hospodárskeho dvora *Monica* a názov vrchu *Monica* a názov *Monický potok*, na základe toho sa v mnohých novších prameňoch uvádzajú názvy *Monica* a *Monický potok*, ale na webovej stránke obce Radzovce sa používajú názvy *Monosa* a *Monoský potok*, napr.: *Tak isto to bolo aj v prípade objavu archeologických predmetov v Radzovciach, na pustatine **Monosa**. – Profesor Budinský-Krička žiadosti vyhovel, priniesol pôvodný podrobný plán a po 37 rokoch znova navštívil **Monosu**. – 4 km dlhý lávový prúd vytekal zo sopky **Monosa** smerom na severozápad k Malej Beline. – Prišli do ľudoprázdného prostredia, kde životodarnou tepnou bol malý **Monoský potok**. – Až regulácia **Monoského potoka** a s ňou spojená meliorácia priľahlého okolia dovolili vytípať [!] optimálnu plochu sídliskového výskumu.* Názvy *Monosa* a *Monoský potok* sa používajú aj na iných internetových stránkach. Uvedieme niekoľko dokladov: *Monická lesostep predstavuje lesostepné svahy nad hospodárskym dvorom **Monosa** v k. ú. Radzoviec. – Opis lokality: kameňolom je založený v bazaltovom lávovom prúde, ktorý tiekol zo sopky **Monosa**. – Nápadný dómovitý vrch **Monosy** sa vypína nad obručníanskou dolinou. – Na mieste **Monosa** sa odkrylo pohrebisko s 1334 hrobmi, v ktorých sa našlo viac*

ako 5 000 keramických nádob, drobné ozdobné a úžitkové predmety z bronzu. – Miestna časť **Monosa** bola pôvodne obec Monasta teluke doložená v r. 1341. – V staršej etape tohto vulkanizmu, pred 4,7 mil. rokov, z mohutnej sopky **Monosa** nad Obručnou sa vyliat 4km dlhý lávový prúd, ktorý končil nad Belinou. – V Čamovciach pri bani odstaviť auto a po žltej značke až po vrch **Monosa**, je tam neskutočne krásny výhľad. – **Monoský potok** vyvierajúci v Obručnianskej bani je biotopom raka riečneho, lesy sú rajom pre hubárov i poľovníkov. – Radzovce ležia v jednom z údolí Cerovej vrchoviny, ktorým preteká **Monoský potok**. Na internetových stránkach sa stretáme aj s používaním obidvoch názvov v tej istej vete, v súčasnosti štandardizovaného názvu *Monica* a názvu *Monosa*, napr. Z vrcholov CHKO Cerová vrchovina rozpoznávame na severovýchode kótu *Monica* (**Monosa**) a nízky hrebeň *Malobelinskej hory*. – Na strednom toku priberá dva ľavostranné prítoky, tečie cez osady *Monica* (**Monosa**) a *Cerovo* a v blízkosti obce Radzovce ústi vo *Filákovskej brázde do Beliny*.

Z dokladov uvedených na internete vyplýva, že napriek vyše štyridsaťročnej štandardizácii geografických názvov *Monica* a *Monický potok* sa aj naďalej v istých kontextoch používajú staršie názvy *Monosa* a *Monoský potok*. Ide najmä o kontexty súvisiace s miestnym územím (podľa písomného vyjadrenia starostu obce Radzovce Ing. Pétera Görgya obyvateľa obce a okolitých obcí vždy používali a aj v súčasnosti používajú názvy *Monosa* a *Monoský potok*), s turistikou, ale najmä s archeológiou. Okrem prác V. Budinského-Kričku, J. Eisnera a V. Furmánka možno ešte spomenúť Encyklopédiu archeológie (Bratislava: Obzor 1986), kde sa v hesle *Radzovce* uvádza: *V polohe Monosa objavili 1930 pri orbe žiarové pohrebisko. – Z polohy Monosa sú známe aj zvyšky zaniknutej dediny zo 14. – 15. st.* Názov *Monoský potok* sa uvádza aj v práci M. Majtána a P. Žiga *Hydronymia povodia Ipl'a* (Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999) v hesle *Monický potok*, kde sa názov *Monoský potok* hodnotí ako variantný názov k názvu *Monický potok*, pričom názov *Monoský potok* sa cituje z prameňa *Hydrologické pomery Československé socialistické republiky*. 1. (Praha 1965) a prvý raz sa názov *Monický potok* cituje z prameňa *Hydrografický číselník tokov na Slovensku* (Bratislava 1971), ale ešte v r. 1973 sa v *Základnej mape Slovenskej republiky 1 : 10 000* uvádza podoba *Monoský potok*.

Presný dôvod na zmenu názvu *Monosa* a *Monoský potok* na *Monica* a *Monický potok* začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia a motiváciu názvu *Monica* sa nám nepodarilo zistiť. Možno išlo aj o to, aby sa názov nedával do súvislosti so stredovekým latinským názvom *Monasta teluke* uvádzaným v citovanom *Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku*, ktorý by v doslovnom preklade do slovenčiny značil „kláštorná zem“ či „mníšska zem“. Vynikajúci slovenský jazykovedec Ján Stanislav vo svojom diele *Slovenský juh v stredoveku. I.* (Martin: Matica slovenská 1948), v ktorom zhrnul výsledky výskumu slovenského historického miestopisu a slovanско-slovenských miestnych mien z územia Panónie, uvádza: „V blízkosti sú samoty *Hudáč, Bakša, Monosa: Monoza* (porov. vrch *Monoša* Boršód. st., rus. os. m. *Monša* a i.)“ (citované z vydania z roku 1999, ktoré vyšlo v Národnom literárnom centre v Bratislave, s. 317). J. Stanislav teda názov *Monosa* spája s ruským osobným menom *Monša*.

Na základe uvedených zistení a na základe kladného vyjadrenia z obce Radzovce tlmočeného starostom obce Názvoslovná komisia Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky na svojom plenárnom zasadnutí 26. 3. 2013 prerokovala návrh na reštandardizáciu názvov *Monica* a *Monický potok* na podoby *Monosa* a *Monoský potok* a odporúčala Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, ktorému zo zákona prislúcha štandardizácia geografických názvov, vykonať reštandardizáciu uvedených názvov.

Matej Považaj

SPRÁVY A POSUDKY

Čo zostalo na písme

Vydavateľstvo *Perfekt* nadväzuje na tradíciu, ktorú začalo roku 2004 reprezentatívnym vydaním Konštantínovho Proglasu (Predslovu k staroslovienskemu prekladu evanjelií) v slovenskom preklade paralelne s jeho prepisom v hlaholike a v anglickom preklade; roku 2012 totiž skôr pre náročných čitateľov prichystalo takisto reprezentatívne vydanie pôvodnej práce Eugena Paulinyho, ktorá roku 1964 vyšla pod názvom *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Nová publikácia má všeobecnejší názov *Na písme zostalo* a podnadpis *Dokumenty Veľkej Moravy* a o jej vydanie sa pričínal Pavol Žigó. Ako sa dozvedáme v Úvode, pod ktorým je však podpísaný iba „vydavateľ“ (t. j. aj s malým začiatočným písmenom), z citovanej Paulinyho knihy „sú prevzaté všetky prepisy pamiatok, komentáre a vedecké texty“ (s. 5). Na druhej strane však tieto Paulinyho texty ako celok v posudzovanej knihe nie sú predstavené pod menom autora, lež plynulo nadväzujú na spomínaný Úvod a na celostranovú reprodukciu začiatočnej časti Proglasu v cyrilike a na ďalšej strane na konvenčný prepis inej časti Proglasu v latinke a jej paralelný preklad do slovenčiny (s. 10 – 11). Mimochodom, sú tu preložené tie isté riadky, prípadne verše č. 39 – 49 v preklade Eugena Paulinyho a v prebásnení Viliama Turčánovho, ktoré si môžeme v inej verzii, t. j. v rýmovanom preklade Ľubomíra Feldeka, prečítať v tej istej knihe zasa na s. 85. Feldekov preklad Proglasu takisto značí prerušenie pôvodného Paulinyho textu, ktorý po spomínanom vydavateľovom úvodnom slove nasleduje v podobe kapitol *Predkresťanské kultúrne jazykové štýly* (na s. 15 – 31), *Predcyrilometodské kresťanstvo* (s. 33 – 56), *Starosloviensky jazyk na Veľkej Morave* (s. 57 – 136) a *Namiesto záveru* (s. 139 – 149). Vlastný záver knihy tvorí text Matúša Kúčeru *O Veľkej Morave* (s. 151 – 155). Za ním sú pripojené krátke portréty Eugena Paulinyho a Pavla Žiga.

Patrí sa hneď v úvode pripomenúť, že do knihy sú okrem spomínaných početných reprodukcí staroslovienskych pamiatok, ako aj iných dokumen-

tov súvisiacich s cyrilo-metodským a veľkomoravským obdobím našich dejín zahrnuté početné cenné reprodukcie umeleckých diel výtvarníčok Edity Ambrušovej a Jolany Ambrušovej, ďalej reprodukcie fotografií mnohých objektov zviazaných s pôsobením alebo pamiatkou solúnskych bratov a umeleckých fotografií. Hviezdnu zostavu spolupracovníkov tejto obsahovo, výtvarne aj graficky pozoruhodnej publikácie dopĺňa Ivan Galamboš, ktorý pripravil faksimile jedinečných dokumentov.

V rámci tejto celkovej charakteristiky zároveň pripomenieme, že úvodná tiráž prináša aj niektoré mátauce informácie, prípadne že na niektorých miestach isté základné informácie chýbajú. Ako autori textov sú tam totiž uvedení po anglicky aj po slovensky iba Pavol Žigo a Matúš Kučera, no meno autora rozhodujúcej časti textu Eugena Paulinyho tu chýba. Ďalej: iba z uvedeného údaja o autoroch textu možno dedukovať, že Pavol Žigo je autorom citovaného Úvodu, pod ktorým sa ako autor „skromne“ uvádza spomínaný „vydavateľ“. Vydavateľom sa však spravidla rozumie vydavateľská inštitúcia, preto podpísanie úvodného vedeckého textu vydavateľom je prinajmenej nezvyčajné; pritom v tiráži sa uvádza ešte aj osobitná funkcia editora. Úlohu vydavateľskej ustanovizne pri chystaní takejto náročnej a význačnej publikácie v nijakom prípade nechceme znižovať, ale v duchu biblického *Daj cisárovi, čo je cisárovo, a Bohu, čo je Božie* sa podľa našej mienky žiadalo uviesť najmä meno autora rozhodujúceho (nosného) textu aj na jeho začiatku, aj v spomínanej tiráži. Slávnostnému a reprezentatívne- rázu knihy by teda vonkoncom nebolo uškodilo, keby sa – analogicky s uvedením mena Matúša Kučeru pri nadpise jeho záverečného textu – boli uviedli mená autorov aj pri Úvode a najmä pri základnom texte ako jadre celej publikácie. Spôsob uvádzania mien autorov textov, ako sa uplatnil v publikácii, je totiž chaotický a zavádzajúci.

Keď táto kniha vychádza „ako príspevok k 1150. výročiu príchodu Cyrila a Metoda na naše územie“, ako sa to tiež píše v tiráži, istotne je to veľmi dôstojný príspevok k ucteniu si pamiatky svätých solúnskych bratov a dnes už aj spolupatrónov Európy. Zahŕňa naozaj mnohostranné – jazykovedné, historiografické, literárne, náboženské, filozofické aj umelecké – informácie a jedinečné dokumenty o najstaršom období našich národných dejín, ktoré je naplnené mnohostranným najmä kultúrnym rozkvetom a neobyčajnou duchovnou potenciou: práve z nej čerpali mnohé generácie

našich predkov v minulosti a z nej môžeme a máme čerpať aj v dnešných časoch.

Neobyčajný zmysel pre historickú kontinuitu autora základného textu vedie k tomu, aby cyrilo-metodské obdobie v našich národných dejinách nechápal a nepredstavoval ako výlučné, lež ako bezprostredne nadväzujúce na predchádzajúce historicky relevantné vývinové obdobia, t. j. na predkresťanské obdobie a na obdobie, v ktorom sa kresťanstvo rozširovalo pred účinkovaním Konštantína a Metoda. Obidve tieto vývinové etapy nachodia svoj odraz aj v cyrilo-metodskom období a sú zachytené v jazyku – „na písme“, ako sa vraví v titule knihy, a to v starej slovenčine ako kultúrnom jazyku našich predkov, Slovenov či Slovienov, neskorších Slovákov, ako aj v staroslovenčine alebo starej cirkevnej slovančine ako najstaršom slovanskom spisovnom jazyku. Starostlivá jazyková a jazykovedná analýza zachovaných pamiatok na pozadí vtedajších historických, spoločenských, kultúrnych a duchovných súvislostí predstavuje hlavnú náplň Paulinyho výkladu najmä v najrozsiahlejšej a zároveň najzávažnejšej kapitole práce s názvom *Starosloviensky jazyk na Veľkej Morave*. Paulinyho postup charakterizuje predovšetkým dokonalé poznanie zachovaných pamiatok a osobitne ich jazykovej stránky a ich medzijazykových, kultúrnych a duchovných súvislostí, ako aj dobré poznanie a zodpovedajúce interpretovanie relevantnej odbornej literatúry, ktorá, pravdaže, zodpovedá obdobiu, v ktorom jeho práca z roku 1964 vznikla. V ich jazyku a štýle rozlišuje viaceré vrstvy výrazových prostriedkov z rozličných systémových aj štýlových rovín systému jazyka.

V autorovom prístupe je dôležité rozlišovanie medzi kultúrnym jazykom našich slovenských predkov, t. j. jazykom domáceho slovenského obyvateľstva, a staroslovenčinou ako jazykom južnoslovanského (zvyčajne sa uvádza bulharsko-macedónskeho) typu, ktorý sa u nás udomácnil počas pôsobenia cyrilo-metodskej misie ako liturgický a náboženský jazyk, ale aj ako jazyk náročnej prekladovej literatúry a napokon aj neobyčajne dôležitej pôvodnej literárnej spisby, a to umeleckej aj náučnej, ktorá vznikala a vznikala na našom území. Eugen Pauliny tu na viacerých miestach vyjadruje svoje presvedčenie, že staroslovenčina platila na Veľkej Morave ako plnohodnotný spisovný jazyk, t. j. nie iba ako liturgický a náboženský jazyk.

Dôležitým východiskom Paulinyho videnia jazykovej situácie u nás v čase Rastislavovho a Svätoplukovho spravovania ríše je poznatok, že cy-

rilo-metodská misia prišla do krajiny s relatívne rozvinutou spoločenskou a politickou štruktúrou a s kultúrnym jazykom, v ktorom sa okrem iného odrážali aj upevnili výsledky pôsobenia predchádzajúcich duchovných misií. Tieto jazykové prvky boli už najmä v istých oblastiach života také vžitú a rozšírenú, že sa postupne dostávali aj do jazyka, ktorý u nás platil ako spisovný, t. j. do staroslovienskej. Eugen Pauliny identifikuje tieto prvky podrobným jazykovým rozborom mnohých staroslovienskych pamiatok. Osobitne sa zaoberá prekladovou a pôvodnou literatúrou v staroslovienskej a z pôvodnej slovesnej produkcie, bezprostredne zviazanej s našim územím, si osobitne všima literárnu tvorbu Konštantína Filozofa, arcibiskupa Metoda a Klimenta Ochridského.

Z hľadiska súčasného zainteresovaného čitateľa je neobyčajne výhodné, že sa mnohé staroslovienske texty uverejňujú popri slovenskom preklade aj v staroslovienskej v konvenčnom prepise (transliterácii) a pri viacerých modlitbových textoch nechýba ani ich paralelná podoba v latinčine. Tento spôsob zverejnenia starobylych textov okrem iného umožňuje presvedčivo ukázať zároveň starobylosť a kontinuitnosť početnej neterminologickej aj terminologickej slovnej zásoby v slovenčine a v staroslovienskej a aj bez upotrebenia presných kvantitatívnych meradiel potvrdiť poznatok, že slovenčina vo svojom samostatnom vývine v oblasti slovnej zásoby výdatne nadväzovala na praslovanskú aj staroslovienskú dedičstvo a podnes z neho zachovala presvedčivé a reprezentatívne množstvo. Mnohé z týchto lexikálnych jednotiek žijú v našej súčasnej spisovnej slovenčine, ale viaceré sa dostali už na okraj slovnej zásoby slovenského národného jazyka, ba niektoré už zo súčasného stavu ani nepoznáme.

Ako jednotlivosť uvedieme slovo *grablenъje*, upotrebené v známej staroslovienskej pamiatke *Zakon sudnyj ljudem* v kontexte: *Iže za jetery vraždy li grablenъja děla iměnija ognъmъ vъžigajetъ chramy...* v slovenskom preklade: *Kto za nejaké nevráživosti alebo pre zbojstvo majetku ohňom zapáli domy...* (s. 110, 111). V slovenskom preklade slovu *grablenъje* tu teda zodpovedá výraz *zbojstvo*. *Grablenъje* v staroslovienskom texte platí ako slovesné podstatné meno, ako neurčitok mu zodpovedá forma *grabiti*, ktorá (v zosúčasnenej podobe *grabit'*) sa v slovenských výkladových slovníkoch už nevyskytuje. Neuvádza ju ani starší, ale cenný K á l a l o v *Slovenský slovník z literatúry aj nárečí* z roku 1924, ani novšie slovníky, t. j. *Slovník*

slovenského jazyka (I. diel z roku 1959), ani najnovší *Slovník súčasného slovenského jazyka* (I. diel z roku 2006), ani *Historický slovník slovenského jazyka* (I. diel z roku 1991) a napokon ani *Slovník slovenských nárečí* (I. diel z roku 1994). No istá stopa po tomto slovese sa v našich slovníkoch jednako len nájde. Máme na mysli sloveso *zgrabnúť*, zachytené v V. diele Slovníka slovenského jazyka z roku 1965 na s. 595: hodnotí sa tu ako nárečové a expresívne s väzbou *čo* a s výkladom *zhrabnúť, získať*; ako doklad na jeho upotrebenie v kontexte sa uvádza súvetie *Kováčka už tretieho muža pochovala a všade zgrabla niečo*, jeho autorom je Ján Čajak. Kontext, v ktorom sa dané sloveso vyskytuje, je zreteľný a výrečný a potvrdzuje jeho významovú aj výrazovú kontinuitu s predchodcom zo staroslovienskych čias, tak ako nám to dosvedčujú citované písomné pamiatky.

Z vlastného jazykového vedomia pridávame ešte jeden doklad na jestvovanie slovesa so základom *grab-* v slovenskom jazyku. Z rodného dobšinského nárečia si totiž dobre pamätám na sloveso *grabat'* (v nárečovej podobe *grabat*) s významom „neoprávnene chytať alebo brať niečo“, ktorý je veľmi blízky významu zachytenému v staroslovienskej pamiatke. Sloveso sa využívalo povedzme v rodičovskej výčitke alebo priamo výstrahe deťom, keď za niečím zakázaným siahali alebo brali to do ruky, hoci im to nebolo určené; v takej situácii zaznelo: *Čo to grabeš! Nesmješ! Nehaj to tak!* Sloveso *grabat* s väzbou *čo* ako nedokonavá forma je aj v dobšinskom nárečí osihotené, nemá bohatšie rozvinutú slovotvornú čeľaď, živá je ešte jeho dokonavá podoba *grabnut* s väzbou *do niečoho* a predponové sloveso *zgrabnut* s väzbou *čo* a s významom „uchmatnúť, schytiť“. Jeho osihotenosť zjavne súvisí aj s výskytom spoluhlásky *g* v jeho hláskovej stavbe, lebo táto hláska sa v našom jazyku v 12. storočí zmenila na hlásku *h*. Zachovanie podoby so spoluhláskou *g* si vysvetlíme najskôr tým, že má zreteľný expresívny príznak. Ním sa táto podoba zreteľne diferencovala od slov so základom *hreb-/hrab-*, ktoré majú iný význam a len vzdialene pripomínajú význam slov so základom *grab-*. Totiž *hreat* v dobšinskom nárečí značí 1. „zhŕňať hrabľami, zhrabávať“ alebo 2. „rozrývať zem nohami a podobne“ (v spisovnom jazyku mu zodpovedá podoba *hrabať*) a dobre známe sú aj odvodeniny *pohrebat, zahrebat, odhrebat, vihrebat, prehrebat, zahrebovat, zhrebovat, prehrebovat*; *hrable* sú všeobecne rozšírené ručné náčinie na hrabanie.

Slová so základom *grab-* sú ináč podnes dobre doložené povedzme v ruštine. V Ožegovovom *Slovníku ruského jazyka* (9., opravené a doplnené vyd. z roku 1972) sú na s. 131 zachytené podoby: *grabiož* s významom „lúpež, krádež“, *grabitel'* „lúpežník, zloděj“, *grabitel'nica*, *grabitel'skij*, ďalej *grablenyj* „získaný, nadobudnutý lúpežou“, *grabit'* „brať, oberať silou“ s dokonavým náprotivkom *ograbit'* a s jeho dejovým menom *ograblenije*.

Keď sa máme vrátiť k publikácii *Na písme zostalo*, pokladáme za potrebné pripomenúť aj niektoré nedôslednosti, ktoré sme našli v prepise staroslovienskych pamiatok pomocou latinky. Napriek tomu, že v tiráži knihy sa uvádza špeciálny údaj o osobe, ktorá robila kontrolu staroslovienskych textov, v publikácii sa vyskytujú viaceré miesta, ktoré nie sú v súlade, ba navzájom si protirečia. Napríklad v konvenčnom prepise úryvku zo známeho Rastislavovho posolstva byzantskému cisárovi Michalovi III. zo Života Konštantínovho sa v publikácii na strane 21 píše: *sъdravi jesmъ*, no na strane 24 v rámci výkladového textu sa to isté spojenie cituje v podobe: *sъdravъ jesmi*. Tieto rozdiely v prepisovaní toho istého spojenia nepochybne sú výsledkom nepresného prepisu a nedostačujúcej kontroly, ale nemožno ich bagatelizovať ako „len formálne“, lebo citované spojenia sa vzťahujú na rozdielne javy (tvary) z hľadiska gramatickej kategórie čísla; so zreteľom na kontext, v ktorom sa ďalej vraví, že *k n a m prišli učitelia* a *n a s rozlične učili*, ako aj so zreteľom na poznanie systému staroslovienciny možno a treba jednoznačne povedať, že náležitý je iba prvý variant, ktorý sa uvádza na strane 21, t. j. *sъdravi jesmъ*, čiže v pluráli, a teda v súčasnej slovenčine mu zodpovedá spojenie *zdraví sme*.

Nedôslednosti sme našli aj pri uvádzaní niektorých tvarov. Napríklad na strane 72 je prepis známej 20. modlitby z Kyjevských listov, o ktorej sa traduje Paulinyho obrazný výrok, že „v texte modlitby výrazne vynikne jej pochmúrna aktuálnosť: za vrúcnyimi slovami akoby bolo počuť dupot kopýt maďarských nájazdníkov“. Prepis tejto modlitby sa tu uvádza v podobe: *i ne obrati nasъ vъ plěň narodotъ poganъskymъ*, kým na strane 137 v osobitnej grafickej úprave čítame: *i ne obrati ny vъ plěň narodotъ poganъskyimъ*. Okrem rozdielneho tvaru akuzatívu *nasъ – ny* v citovanom úryvku je rozdielne prepísaná aj gramatická prípona v staroslovienskom tvare zodpovedajúcom dnešnej datívnej plurálovej forme *pohanským*.

Aj v súvisi s novou (rýmovanou) slovenskou verziou Proglasu sa vynára otázka náležitého prepisu (a ďalej aj prekladu) niektorých častí Proglasu z pôvodnej cyriliky do latinky. Napríklad už začiatok Proglasu podľa fotokópie cyrilického textu je takýto: *Proglasъ jestъ svѣtu jevanъgelъju*, t. j. s existenciálnym slovesom *byť* v 3. osobe singuláru. No v našej novšej tradícii je rozšírená podoba *Proglasъ jesmъ svѣtu jevanъgelъju* s existenciálnym slovesom v 1. osobe jednotného čísla (aj v ňom je na inom mieste publikácie spochybnený koncový predný jer – porovnaj náš rozbor úvodného textu z Rastislavovho posolstva Michalovi III v predchádzajúcej časti; tam sa totiž na konci tohto tvaru zapisuje *-i: jesmi*). Uvedenú podobu existenciálneho slovesa zaznačenú v cyrilike potvrdzuje aj verný Stanislavov preklad: *Toto je príviet k svätému evanjeliu*, uverejnený nedávno (roku 1993) v publikácii K. H a b o v š t i a k o v e j a E. K r o š l á k o v e j s názvom *Z tvorby solúnskych bratov a ich žiakov*, prinášajúcej výber zo staroslovienskych textov a komentáre k nim (citovaný Stanislavov preklad je na stranách 89 – 90). Bolo by treba zistiť, či podoba ustálená v našej tradícii vznikla chybným čítaním a prepisom alebo to bol vedomý krok Eugena Paulinyho ako prekladateľa, ktorého dikciu rešpektoval Viliam Turčány. Podľa našej mienky by sme sa mali vrátiť skôr k podobe zodpovedajúcej pôvodine zachovanej v cyrilike.

Keď v závere máme celkove zhodnotiť posudzovanú publikáciu *Na písme zostalo*, žiada sa predovšetkým vyzdvihnúť mimoriadnu kultúrnu hodnotu vydaného diela. Z hľadiska miesta celej rozpravy vo vedeckej činnosti a osobnostnom vedeckom vývine Eugena Paulinyho možno povedať, že autor si prostredníctvom nej potreboval rozriešiť niektoré základné otázky nášho dávneho národného vývinu a našej národnej identity najmä v spojitosti s domácou kultúrou a slovenským jazykom. Publikácia tejto Paulinyho rozpravy v novej verzii prináša v slovenskom preklade a paralelne v pôvodnej staroslovienskej podobe vzácné starobylé texty, svedčiace o kultúrnej, duchovnej aj civilizačnej vyspelosti našich slovenských predkov, o tom, že naše územie bolo významným objektom záujmu vtedajších mocenských aj duchovných centier, a o jedinečnej misii svätých solúnskych bratov na území našich predkov a neskôr o rozkvetu a doznievaní ich učenia aj na území viacerých ďalších slovanských národov. Cyrilo-metodské duchovné a kultúrne posolstvo, ako aj odkaz veľkomoravskej štátnosti, Rastislavovej

a Svätoplukovej štátnej idey zviazanej s kresťanstvom, sa v neskorších obdobiach našich národných dejín vrátane súčasnej etapy nášho vývinu ukazujú ako nosné idey nášho národného aj štátneho jestvovania.

Keď sa mnohé generácie Slovákov v minulosti k cyrilo-metodskej myšlienke a k veľkomoravskej štátnej idei hlásili ako k svojej, nazdávame sa, že dnes máme veľa presvedčivých dôvodov hlásiť sa aj k staroslovienskemu jazyku – napriek jeho južnoslovanskému pôvodu – ako k svojmu, lebo bol spisovným jazykom našich slovenských predkov, upotreboval sa na našom území a stal sa u nás nástrojom rozširovania kultúry a spravovania štátneho útvaru, ako aj výrazom jedinečnej pôvodnej aj prekladovej literatúry, ktorá stojí na samom začiatku nášho písomníctva. Keby na území našich predkov v polovici 9. storočia neboli bývali priaznivé podmienky na plnohodnotný život tohto jazyka, nemohli by sme dnes hovoriť ani o staroslovienskom jazyku.

Dielo *Na písme zostalo* je – napriek uvedeným nezanedbateľným nedostatkom – svojím obsahom, ako aj svojou umeleckou a grafickou stránkou významným edičným činom.

Ján Kačala

SPYTOVALI STE SA

Prídavné meno od podstatného mena *oddelenie*. – Od P. Gazdiča z Prešova sme dostali do jazykovej poradne Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV e-mail tohto znenia: „Prosím o správny tvar prídavného mena od slova *oddelenie* vo význame „týkajúci sa oddelenia“. V slovníku on-line som nenašiel tvar *oddelenský* ani *oddielenský*. Príkladom použitia je nemocnica a jej konkrétne oddelenie, kde možno hovoriť o sestre pracujúcej v oddelení ako o *oddielenskej sestre* na rozdiel od *ambulantnej sestry* a pod.“

Súčasnú slovníkovú zásobu slovenčiny ani Pravidlá slovenského pravopisu (2000) prídavné meno od podstatného mena *oddelenie* nezaznačujú, a to ani v podobe *oddelenský*, ani v podobe *oddielenský*. O podobe *oddielenský* utvorenej príponou *-ský* treba konštatovať, že nie je náležite utvorená, lebo v odvodzovacom základe *oddelenie* po vynechaní nominatívnej prípony *-ie* (teda v základe *oddelen-*) nie je dvojhĺska *ie*. Do úvahy prichádza iba podoba *oddelenský*, v ktorej sa zachováva odvodzovací základ nezmenený a ktorá je utvorená vzťahovou príponou *-ský* podobne, ako je napríklad od rovnako zakončeného slova *väzenie* utvorené prídavné meno *väzenský*, ale ako sú aj od podstatných mien *jedáleň*, *sušiareň*, *tepláreň* utvorené prídavné mená *jedáľenský*, *sušiarenský*, *teplárenský*. Hoci sa prídavné meno *oddelenský* v našich slovníkoch neuvádza, v jazykovej praxi sa už s touto podobou môžeme stretnúť. Uvedieme niekoľko dokladov, ktoré sme si poznačili z internetových stránok, a to aj v slovnom spojení so slovom *sestra*, ktoré spomína pisateľ e-mailu: ... *pracuje od roku 1989 na kožnom oddelení v Ústrednej vojenskej nemocnici v Ružomberku ako **oddelenský** a ambulantný lekár.* – *No ja som samý hriech – káva nalačno, bežím o život do práce, mám tri telefóny – môj mobil, **oddelenský** mobil, pevnú [linku] v mojej pracovni.* – *Žiadna **oddelenská** sestra nebude mať tých 100 kreditov...* – *Nebola to **oddelenská** dokumentácia, ale pacientova zdravotná karta.* – *Vykonávajú denne **oddelenské** vizity, píšú dekurzy, chorobopisy*

*u novoprijatých chorých, hodnotia spolu s vedúcim praxe rtg., EKG a iné laboratórne nálezy... – Ultrazvukové vyšetrenia v gynekológii a pôrodníctve (pacientky z oddelenia, z **oddelenských** ambulancií, pacientky odoslané obvodnými gynekológmi)... – Konziliárne vyšetrenia **oddelenských** pacientov. – ... pred voľbami nechce otvorene podporovať lekárskeho zboru na úkor **oddelenských** lekárov, ktorí zarábajú oveľa menej za viac roboty. – Na všetkých klinikách sa pravidelne každý mesiac vykonávajú **oddeleniské** semináre podľa vopred schváleného vzdelávacieho plánu. – 37 **oddeleniských** sestier a 4 ošetrovatelky...*

Od podstatného mena *oddelenie* aj prídavné meno možno utvoriť vzťahovou príponou *-ový*, teda podobu *oddeleňový*, podobne, ako je od podstatného mena *lešenie* utvorené prídavné meno *lešeňový* (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, 4. vyd., 2003, či starší Slovník slovenského jazyka, 2. zv., 1960) či od podstatného mena *poludnie* utvorené prídavné meno *poludňový* (porov. Slovník slovenského jazyka, 3. zv., 1963), ale aj od podstatných mien zakončených v odvodzovacom základe na spoluhlásku *ň*, ako sú *dreváreň*, *rúbaň*, *sieň*, od ktorých sú prídavné mená *drevárňový*, *rúbaňový*, *sieňový*. V tejto súvislosti možno spomenúť aj prídavné meno *napätový* utvorené od podstatného mena stredného rodu *napätie*, ktoré je takisto zakončené na dvojhásku *-ie* ako podstatné meno *oddelenie*. S podobou prídavného mena *oddeleňový* sme sa ojedinele stretli v neoficiálnych, súkromných hovorených jazykových prejavoch v spojeniach ako *oddeleňová porada*, *oddeleňová schôdzka*, ale doklad z písaných jazykových prejavov sme zatiaľ nezaregistrovali.

Matej Považaj

KS

Z NOVÝCH VÝRAZOV

Z rukopisu pripravovaného Slovníka súčasného slovenského jazyka (36)

Vybraté heslá (z pridelených častí písmen abecedy N, O) neboli doteraz lexikograficky spracované. Sú to slová z rôznych komunikačných sfér; popri neutrálnych slovách uvádzame aj príznakové lexikálne jednotky (hovorové, expresívne, vulgárne). Vo výbere sú zachytené aj nespisovné slová (slangové). Popri základnej všeobecnej lexike sú vo výbere zastúpené aj termíny a profesionalizmy. Uvádzame aj domáce slová i slová cudzieho pôvodu pomenujúce nové javy, skutočnosti alebo predmety, ktoré dosiaľ neboli lexikograficky opísané; tie však explicitne neoznačujeme. V súlade s koncepciou Slovníka súčasného slovenského jazyka sú vo výbere aj niektoré individuálne prívlastňovacie prídavné mená utvorené od podstatných mien označujúcich osoby v príbuzenskom vzťahu (*neterin, neterkin*) a lexikalizované (adjektivizované) činné prídavné (*neurotizujúci*) a adjektivizované trpné prídavné (*odtučnený*). Vo výbere sa zachytáva aj dotváranie zdobnenín (*nešvárík*) a variantných prechýlených odvodenín (*nezbednička* k *nezbednica*), výber hesiel však nemá za cieľ ilustrovať odvodzovacie potencie heslových slov.

Spracovanie hesiel sa opiera o rozsiahlu textovú databázu Slovenského národného korpusu, ktorá v súčasnosti obsahuje 1,2 miliardy slov, a overuje sa výskytmi lexikálnych jednotiek v lexikálnej kartotéke Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV.

neschopák *-ka* pl. N *-áci* G *-kov* m. slang. ▶ kto nevie, nedokáže splniť požadovanú úlohu, kto nemá schopnosti na jej vykonanie, neschopný človek: *ukázať sa ako absolútny, úplný n.; pripadal si ako počítačový n.; Keď je neschopák, letí z funkcie bez pardonu.* [Sme 2009] ■ neschopáčka *-ky -čok* ž.: *V Atiných očiach musím byť zúfalá neschopáčka.* [J. Šimulčíková]

Neslovák *-ka* pl. N *-áci* G *-kov* m. ▶ (v slovenskom prostredí) kto nie je slovenskej národnosti, kto nie je príslušníkom slovenského národa: *post podpred-*

sedu parlamentu SR obsadil N.; mnohí Neslováci sa zapísali do slovenských dejín ako priaznivci a podporovatelia slovenskej kultúry; Vžite sa do úlohy Neslováka, ktorému sa Slovák strmhľav zaľúbi do dcéry. [J. Satinský] ■ **Neslovenka** -ky -niek ž.: v mestečku za hranicami ani nestretnete Neslovenky

Neslovan -na pl. N -nia m. ► kto nie je Slovan, kto nie je príslušníkom skupiny európskych slovanských národov, ktorá zahŕňa Rusov, Ukrajincov, Bielorusov, Čechov, Slovákov, Poliakov, Lužických Srbov, Srbov, Chorvátov, Slovincov, Bulharov a Macedóncov: *osvojiť si používanie slovesného vidu vyžaduje od Neslovana veľa úsilia; zjednotenia Slovanov vyvolávali obavy u všetkých Neslovanov; Vo Veľkej Británii sa tiež nájde zopár nadšencov – Neslovanov, čo sa českej a slovenskej literatúre venujú takpovediac profesionálne.* [Sme 2007]

nespavec -vca pl. N -vci m. ► kto ťažko, s problémami zaspáva, kto trpí poruchou spánku; komu stačí na regeneráciu síl menej spánku: *dcéra je od malička n.; patrí k chronickým nespavcom; čo robiť s malým nespavcom?; Pospali aj všetky tetky, ba aj známy nespavec nočný hlásnik Trubadúr.* [J. Balco]; *pokojný [hudobný] album pre nespavcov* [Pd 2011]

nespochybniteľný -ná -né 2. st. -nejší príd. ► ktorý vylučuje akékoľvek pochybnosti o tom, že je skutočný al. (v prípade tvrdenia) že zodpovedá skutočnosti, správnosti; ktorý nemožno poprieť, vyvrátiť; syn. nesporný, nepopierateľný; op. sporný, pochybný: *n. fakt; n. víťaz volieb; nespochybniteľná osobná bezúhonnosť kandidáta; nespochybniteľné práva národnostných menšín; odvolávať sa na nespochybniteľné autority; uviesť jasný a n. dôkaz; tento údaj za príslušný rok je správny a n.; po priamych voľbách je jej mandát ešte nespochybniteľnejší*

nešvár -ru L -re pl. N -ry m. publ. ► pretrvávajúci negatívny jav, neporiadok, nedostatok: *drobné ľudské nešváry; otvorene pranierovať, kritizovať nešváry na pracovisku; bojovať s nešvármí; veľkým nešvárom dneška je korupcia; Zasiahnúť proti stále viac sa rozmáhajúcemu nešváru – popíjaniu na verejných priestranstvách.* [VNK 2002] ■ **nešvárnik** -ka pl. N -ky m. zdrob. expr.: *je to zanedbateľný n.; Och, keby nešvárnik jediný mal, hneď by sa milší mi zdal.* [V. Ilek]

net [n-] netu m. (angl.) elkomp. profes. ► celosvetové prepojenie počítačov a počítačových sietí; služby umožňujúce prístup k digitalizovaným informáciám, internet; komunikačné prostredie tejto siete: *mať prístup na n. cez mobil; sťahovať hudbu, fotky z netu; zoznámili sa cez n.; neznášam pomalý n.; sedieť pri nete celé hodiny; Chodieval som tam [na pláž] každý deň. Vždy lepšie ako surfovať na nete.* [M. Hvorecký]

neterin -na -no príf. privl. ▶ vzťahujúci sa na neter; patriaci, vlastný neteri: *prísť na neterinu svadbu; darovať pozemok neteriným synom; Dnu boli štyri deti, tri boli moje, jedno, to najstaršie, bolo neterino.* [VNK 2008]

neterkin -na -no príf. privl. ▶ vzťahujúci sa na neterku; patriaci, vlastný neterke, neterin: *oslava neterkiných narodenín; opatrovať neterkinho syna*

netiketa [n-t-] -ty ž. (angl. + fr. < germ.) elkom. profes. ▶ pravidlá a zásady, ktoré by sa mali dodržiavať pri elektronickej komunikácii na počítačovej sieti, sieťová etiketa: *znalosť netikety; hrubé prehrešky proti netikete; ovládať netiketu; držať sa netikety fóra*

neuroprotéza [n-t-] -zy -téz ž. (gr.): lek. *sluchová, vnútorná neuroprotéza* ▶ (elektronické) zariadenie sprostredkujúce ľuďom postihnutým hluchotou vnímanie zvukov vrátane reči (s jednou časťou zavedenou operačne do spánkovej kosti za uchom)

neurotizujúci [n-t-] -ca -ce príf. (gr.) ▶ vyvolávajúci, spôsobujúci psychickú záťaž, napätie, rozrušenie, stres: *n. zážitok; neurotizujúce zvonenie mobilu; neurotizujúca téma v spoločnosti; namiesto neurotizujúceho prepínania televíznych programov si zalistujte v zaujímavej knižke*

neuroveda [n-] -dy obyč. pl. *neurovedy* -vied ž. (prvá časť gr.) ▶ medziodbovová vedná oblasť komplexne skúmajúca stavbu, funkcie a mechanizmy nervového systému a mozgu na viacerých úrovniach zahŕňajúca aj štúdium podstaty správania, vnímania, pamäti a učenia: *metódy kognitívnej neurovedy; poznatky najnovších neurovied; vznik, založenie spoločnosti pre neurovedy*

neva časť. (čes.) mládež. slang. ▶ vyjadruje, že niečo nie je prekážkou, problémom pre niekoho, nič to, nevádi, v pohode: *nestihnem spraviť čaj, ale n.; jasné, n., tak nabadúce; Mne to neva, chcem byť slávny!* [G. Murín]

nezávislák -ka pl. N -áci G -kov m. slang. **1.** ▶ (mladý) človek odmietajúci všeobecne prijímané názory, vzory správania, obliekania a ignorujúci ustálené spôsoby, zvyklosti spoluzitia: *podľa vzhľadu ho tipujem na nezavisláka; v malom mestečku na pobreží sa stretávajú nezavisláci*

2. ▶ umelec (hudobník, režisér) tvoriaci mimo hlavného prúdu bez ohľadu na prevládajúci vkus a podávajúci osobnú slobodnú výpoveď: *najviac hudobných ocenení si odniesli nezavisláci; A ako správny nezavislák zaradil jednu z najhitovjších piesní albumu takmer na jeho chvost.* [InZ 2000] ■ nezavisláčka -ky -čok ž.: *nezavisláčky vo zvrškoch pospínaných špendlíkmi*

nezbedník -ka pl. N -íci G -kov m. **1.** ▶ kto robí nezbedu, kto koná nerozumné činy (niekedy mienené ako žart), ktoré môžu spôsobiť nepríjemnosti; syn. samopašník, uličník: *naháňať, chytiť nezbedníkov; čo to len vyparatil ten n.!*; *porátať sa s nezbedníkom; Jeho figl'om sa nevyhol nik. Ach, ten potmehúd, ten nezbedník!* [š. Žáry]; *Nezbedník kazil zábavu, zapáral, nevedel sa zmestiť do kože.* [J. F. Kunik]

2. ▶ (z pohľadu dospelých) menšie dieťa, ktoré nepočúva a jeho hry môžu spôsobiť nepríjemnosti; syn. neposedník: *ten trojročný n. od rána skúša moje nervy* ▣ **nezbedníček** -čka pl. N -čkovia m. zdrob. i expr.: *ten náš n.; moja dcérka je skutočne môj najmilší n.; deti sú zlaté, ale vystrájajú, nezbedníčkovia; nezbednica -ce -níc, **nezbedníčka** -ky -čok ž.: *najväčšia nezbednica v triede; nad čím asi premýšľa malá nezbedníčka?**

odrast -tu i pl. N -ty m. ▶ (vo vlasovej kozmetike) narastené vlasy (časť vlasov pri korienkoch), ktoré sa pôvodnou farbou líšia od predtým zafarbeného al. odfarbeného zvyšku vlasov: *viditeľný štvorcentimetrový o.; prekryť šedivé odrasty; najprv naneste farbu len na odrasty; Najskôr som vlasy premieľovala a dofarbila odrasty.* [Žv 2008]

odrážadlo -la -diel s. ▶ detské vozidielko bez pedálov, ktoré sa uvádza do pohybu len odrázaním nôh o zem, vhodné na nácvik rovnováhy pri bicyklovaní: *trojkolesové plastové odrážadlá; na ihrisku sa deti preháňajú na odrážadlách; Prvým krokom k bicyklovaniu je odrážadlo, bicyklík bez pedálov.* [Mam 2009] ▣ **odrážadielko** -ka -lok s. zdrob. i expr.: *rada jazdí na odrážadielku; najviac sme sa deťom zavďačili odrážadielkom*

odrb -bu pl. N -by m. vulg. ▶ úmyselne oklamanie, nepravdivé zavádzanie, podvod, klamstvo, lož: *tá ponuka bol len veľký o.; kupóny na populárne zľavy sú len obyčajné odrby; jeho láska bol o.; Niekde vzadu v hlave si uvedomujeme, že je to blbosť, že je to len ľahko prehladnuteľný reklamný ťah, odrb.* [InZ 2002]

odrbať -be -bú (ne)odrb/(ne)odrbaj! -bal -búč/-bajúc -baný -banie dok. vulg. (koho (o čo)) ▶ úmyselne sa dopustiť klamstva, podvodu voči niekomu, oklamať, podviesť: *chceli ho o. o všetky peniaze; párkrát ich odrbal taxikár; koho chcete o.?*; *Mňa neodrbú! Nie som nejaký oný.* [V. Klimáček] ▣ nedok. ↗ **odrbávať**

odrezávač¹ -ča pl. N -če m. ▶ náradie, náčinie na odrezávanie, na oddelovanie častí predmetu ostrým nástrojom od celku: *automatický elektrický o. rúrok; o. konárov; odrezávače na skrutky; ručný o. na koberce a linoleá; prestrihávacie nožnice s odrezávačom*

odrezávač² -ča pl. N -či m. zried. v spojení *odrezávač hláv* ▶ človek, ktorý odrezaním hlavy zbavuje života iného človeka: *krutí odtínači rúk a odrezávači hláv*

odskok -ku pl. N -ky m. 1. i šport. ▶ pohyb vykonaný po dopade a odraze, obyč. lopty, od povrchu, odskočenie: *vysoký, rýchly o. lopty; lopta s malým, zníženým odskokom určená na halový futbal; meniť rýchlosť, smer a o. podania; tenistovi sa daria údery s nízkym odskokom; na nerovnom povrchu sú odskoky nevyspytateľné* □ šach. *odskok jazdca* špecifický ťah figúrky, ktorým sa dočasne mení pôvodná pozícia

2. i šport. ▶ rýchle premiestnenie sa z pôvodného miesta; skok do boku: *odskoky a priskoky zápasníka; kombinácia skoku a odskoku pri zjazde je pre lyžiara nebezpečná*

3. i šport. ▶ vlastnosť športovej plochy, povrchu odrážať po dopade loptu al. loptičku: *rovnomerný o.; kurt s vyšším odskokom*

4. (i od čoho) ▶ miesto, v ktorom je narušenie pôvodného smerovania, tvaru, výšky niečoho, vybočenie, odbočenie: *väčší terénny o.; vodorovný o. od múra; základy domu bez odskokov; na motoristickom okruhu bolo niekoľko odskokov trať mala zlomy (jamy, vyvýšeniny); vybudovať odskoky vo svahovitom teréne*

5. (i od čoho; do čoho) ▶ (krátkodobé) odbočenie z terajšej pozície, pôvodného zámeru, dočasná zmena činnosti, aktivity, zámeru, odskočenie si (s plánovaným návratom): *odskoky do detstva, do mladosti; o. od reality; odskoky hráča do zahraničného klubu; po niekoľkých odskokoch a priskokoch sa spevák rozhodol pre sólovú dráhu; Bol to pre mňa odskok od všedného dňa.* [Týž 2009]

6. šport. ▶ (v skokovej disciplíne v jazdectve) fáza skoku, keď sa kôň odráža od zeme, aby sa dostal nad prekážku: *miesto, dobrá vzdialenosť odskoku; kôň zníži pred odskokom krk a hlavu*

7. šport. profes. (i od koho, od čoho) ▶ výkonnostná vzdialenosť medzi súpermi, rozdiel, náskok al. zaostávanie: *bola šanca na o. v skóre; tím si upevnil pozície a mal jasný, šesťbodový o. od súperov; hráči veria, že o. od elity bude len jeden rok*

8. trochu expr. ▶ jednorazový, často náhodný sexuálny styk, obyč. bez citového vzťahu mimo jestvujúceho partnerského vzťahu, nevera: *občasné odskoky mal už pred svadbou; bol to o. na jednu hodinu; v manželstve odskoky neodpúšťa; Ved' vlastne aj odskok je hriechom pre ženáča.* [M. Krno]

odťahovka -ky -viek ž. hovor. ▶ spoločnosť, ktorá zabezpečuje odvoz al. odtiahnutie nepojazdného al. porušujúceho zákaz stáťia vozidla z cestnej komunikácie, odťahová služba: *mestská, komerčná o.; zavolať odťahovku; o. naložila pokazené vozidlo; Auto odťahovky šlo odťahovať ďalšie nesprávne parkujúce autá.* [Sme 2009]

odtajnenie -nia s. i práv. ▶ sprístupnenie niečoho doteraz utajovaného, neznámeho: *o. prísne tajných dokumentov; o. identity klientov banky; návrh na o. archívu z daného obdobia; rozhodnutie o odtajnení vyšetrovacieho spisu; minister nepripúšťa o. zmluvy* ▣ ↗ i **odtajniť**

odtentovať [-t-] -tuje -tujú -tuj! -toval -tujúc -tovaný -tovanie dok. hovor. expr. (koho, čo) ▶ (používa sa namiesto iného slovesa vo veľmi všeobecnom význame) spôsobiť, že niekto, niečo prestane jestvovať al. sa prestane nachádzať na istom mieste, odstrániť: *na tom mieste by ho mohli pokojne o.; parkujem pod oknami, aby mi nejaký chmuľo neodtentoval spätné zrkadlo; niekam mi odtentovali tvoju novú adresu*

odtrh -hu pl. N -hy m. odb. ▶ uvoľnenie väčšieho množstva snehovej pokrývky na svahu, odtrhnutie, uvoľnenie lavíny; miesto tohto uvoľnenia: *starší, malý o.; šírka, miesto, pásma odtrhu; o. lavíny s rekordnou dĺžkou; nadmorská výška odtrhu; na svahu odtrhy nehrozia*

odtučnený -ná -né príd. ▶ (o potravinárskych výrobkoch) majúci nižší obsah tuku ako je štandard; čiastočne zbavený tuku: *o. tvaroh, jogurt; čiastočne odtučnené mlieko; vysoko o. kakaový prášok; sójové mäso sa vyrába z odtučnenej sójovej múky; dáva prednosť nízkotučným alebo odtučneným syrom*

odtučňovačka -ky -čiek ž. hovor. ▶ cielené znižovanie telesnej hmotnosti, zbavovanie sa nadbytočného telesného tuku, odtučňovanie, odtučňovacia kúra: *rýchla o.; podstúpiť, absolvovať drastické odtučňovačky; pred letom sa dala na radikálnu odtučňovačku; o. nezabrala*

Lubica Balážová

Vysvetlivky

Typografické značky

- ▶ uvádza výklad
- lexikalizované spojenie alebo terminologické spojenie
- ↗ odkaz
- ▣ frazeológia, parémie
- ▣ prihniezdovanie

Zoznam použitých skratiek zdrojov

Mam	Mamina
Týž	Týždeň
VNK	Východoslovenské noviny – Korzár
Žv	Život

Slová, ktoré nenájdete v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2)

V texte nadpísanom *Slová, ktoré nenájdete v Krátkom slovníku slovenského jazyka* pokračujeme v uverejňovaní slov, s ktorými sme sa v ostatných rokoch stretli najmä v odborných, ale čiastočne aj v publicistických textoch a ktoré nie sú v doterajších vydaniach KSSJ (viacej o tom pozri v Kultúre slova, 2013, roč. 47, č. 1, s. 60).

autocisterna [-st-] -y -rien ž. (slovo je už v SSSJ) automobil s jednou al. niekoľkými cisternami na prepravu kvapalín, kvapalných plynov al. sypkých materiálov: *a. na pitnú vodu, a. na mlieko, a. na chemikálie, a. na prepravu motorovej nafty, a. na cement, čistenie a-rien; autocisternový* príd.: *a. návés, a-á súprava, a-á doprava*

autodomiešavač -a mn. N a A -e m. neživ. (slovo je už v SSSJ) miešačka na automobilovom podvozku na prepravu a domiešavanie betónových a iných zmesí: *a. s hydraulickým vykladacím zariadením, preprava betónu a-om, dovoz maltovej zmesi a-om, doprava zmesi a-mi; autodomiešavačový* príd.: *a-á nadstavba, a-á prevodovka*

automiešač -a mn. N a A -e m. neživ. (slovo je už v SSSJ) autodomiešavač: *a. betónovej zmesi, nadstavba a-a, výložníkový dopravný pás k a-om*

automiešačka -y -čiek ž. hovor. automiešač: *a. na cement, podvozok a-y, výrobca a-čiek*

autoumyváreň -rne G -rní D -rňam L -rňach ž. (slovo je už v SSSJ) prevádzkareň al. zariadenie na umývanie áut: *samoobslužná a., mobilná a., ručná a., a. autobusov*

autoumyvárka -y -rok ž. hovor. autoumyváreň: *ručná a., samoobslužná a., bezkontaktná a., prevádzkovanie a-y*

bajpas pôv. pís. by-pass, bypass -u mn. N a A -y m. (slovo je už v SSSJ) **1.** lek. premostenie chorého al. poškodeného miesta na orgáne tvaru trubice: *koronárny b., b. miechy, urobiť b., operácia b-u* **2.** tech. obtok, obchádzka: *káblový b., vzdušný b.; bajpasový* príd. (slovo je už v SSSJ): *b-á operácia; b. kanál; b. ventil, b-á klapka, b-é relé*

Text vznikol pri riešení grantového projektu *Konfrontačný výskum slovnej zásoby slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra – 2. etapa* (VEGA č. 2/0076/13).

balíkovací príd. určený na balíkovanie: *b. lis, b. stroj*

balíkovač -a mn. N a A -e m. neživ. stroj na balíkovanie: *b. sena, b. slamy, b. na malé balíky viazané špagátom, b. na okružle balíky*

balíkovať -uje -ujú ndk. (slovo je už v SSSJ) spájať do balíkov, vytvárať balíky: *b. slamu, seno sa dá b., b. noviny pre stánky*

baraniť -í -ia ndk. zatkať baranidlom nosné stĺpy do zeme: *b. pilóty, b. podpery, b. zvodidlóvé stĺpiky*

bezcementový príd. neobsahujúci cement: *b. žiarobeton, b. omietkový systém, b. tepelnoizolačný systém, b-á maltová zmes*

bezdažďový príd. (slovo je už v SSSJ) ktorý je bez dažďa: *b. deň, b. denný prietok, b. odtok, b-á sobota, b-é obdobie, b-é počasie, b-é odpadové vody*

bezdotykový príd. (slovo je už v SSSJ) ktorý nevyžaduje dotyk, uskutočňovaný bez dotyku: *b. dávkovač mydla, b. odpadkový kôš, b. teplomer, b. systém, b-á skúšačka napätia, b-á autoumyváreň, b-á prevádzka, b-á technológia, b-é umývadlové batérie, b-é ovládanie počítača*

bezdušový príd. (slovo je už v SSSJ) ktorý nemá dušu: *b. plášť na bicykel; b. ventil na pneumatiku bez duše; b-á pneumatika; b-é koleso*

bezdymový príd. (slovo je už v SSSJ) ktorý nevytvára dym, ktorý je bez dymu: *b. strelný prach, b. tabak, b-á cigareta, b-é palivo, b-é kúrenie; b-á prevádzka, b-á zóna,*

bezhlavicový príd. ktorý nemá hlavicu: *b. doskový strop, b. systém, b-á stropná doska*

bezodrazový príd. ktorý nespôsobuje odraz: *b. povrch, b. priestor; b-á miestnosť, b-á komora*

bezorbový príd. pri ktorom sa neorie, ktorý nevykonáva orbu: *b. prísev sejačkami, b-á agrotechnika, b-á technológia, b-é obrábanie pôdy; b-á sejačka*

bezpodšívkový príd. ktorý nemá podšívku: *b-á obuv, b-é rukavice*

bezramienkový príd. ktorý nemá ramienko, ramienka: *b. stierač, b-á stieracia lišta, b-é bikiny, b-é šaty, b-é tričko*

bezrozmerný príd. (slovo je už v SSSJ) ktorý nie je určený rozmermi: *b. faktor; b. koeficient, b. objekt, b. verš, b-á veličina, b-é číslo; bezrozmerne* prísl.: *pôsobí b.;* **bezrozmernosť** -í ž. (slovo je už v SSSJ): *b. čísla, b. okamihu*

bezrozmerový príd. ktorý nemá určené rozmery, bezrozmerný: *b. koeficient, b. systém rovníc, b-á uhlová rýchlosť; bezrozmerovo* prísl.: *ne-pôsobí b.*

bezryhový príd. ktorý sa uskutočňuje bez zhotovenia ryhy: *b-á metóda obnovy podzemných vedení, b-á výstavba kanalizačných potrubí, b-á výstavba stôk*

bezskrutkový príd. ktorý nemá skrutky, uskutočňovaný bez skrutiek: *b. elektrický kontakt, b. pozinkovaný regál, b. upevňovací systém, b-á svorka, b-é upínacie zariadenie; b-á montáž*

bezšnúrový príd. ktorý nemá (elektrickú) šnúru: *b. telefón, b. vysávač, b-á kanvica, b-á naparovacia žehlička, b-á lepiaca pištoľ, b-á klávesnica, b-á myš k počítaču; b-é slúchadlá*

bezvodičový príd. ktorý nemá vodiče, ktorý sa nevykonáva pomocou vodičov: *b. reproduktor, b. systém, b-é zariadenie; b. prenos signálu, b-á technológia*

bezvzduchový príd. ktorý nemá vzduch, ktorý nevyužíva vzduch, ktorý sa vykonáva bez vzduchu: *b-á pneumatika; b. striekací systém, b. zvarací prístroj, b-á striekacia pištoľ, b-á striekacia jednotka na farbu; b-é striekanie farieb*

bezvzdušnicový príd. ktorý nemá vzdušnicu: *b-á pneumatika*

bezznamienkový príd. ktorý nemá znamienko: *b-é číslo; inform. b. bajt, b-é 32-bitové číslo*

biokeramika -y ž. špeciálna keramika používaná v medicíne, v lekárskech prístrojoch, na prípravu jedál a pod., biokompatibilná keramika: *korundová b., b. používaná ako kostná náhrada; b. na zdravé varenie; bioke-*
ramický príd.: *b. hrniec, b. riad, b-á technológia, b-á vložka, b-á rajnica, b-é vlákno, b-é materiály*

biokompatibilita -y ž. odb. vlastnosť biomateriálov nevyvolávať nijaké al. takmer nijaké obranné reakcie organizmu; **biokompatibilný** príd.: *b. materiál, b. povlak, b-á keramika*

biolieh -u m. kvapalné biopalivo vznikajúce filtrovaním biologického odpadu: *výroba b-u, kozuby na b.; bioliehový* príd.: *b. krb, b-á veľmoc*

biomateriál -u L -i mn. N a A -y m. **1.** materiál nevyvolávajúci nijaké al. takmer nijaké obranné reakcie organizmu, biokompatibilný materiál: *chirurgický b., b. určený na ošetrovanie rán, produkty vyrobené z b-u* **2.** biologický materiál: *b. z kuchyne, odvoz b-u; biomateriálový* príd.: *b. produkt, b. výskum, b-é vrstvy; Európska b-á spoločnosť*

bionaftový príd. využívajúci bionaftu, slúžiaci na bionaftu: *b. procesor, b-á elektráreň; b-é čerpadlo*

bioodpad -u mn. N a A -y m. biologický odpad: *likvidovať b., skládkovanie b-u, zber b-u, spracovanie b-u*; **bioodpadový** príd.: *b-é hospodárstvo, b-é suroviny*

biopalivo -a -lív s. palivo vyrobené z organických produktov: *kvapalné b-á, plynné b-á, tuhé b-á, b. z krmných plodín, b. z drevnej štiepky, výroba b-lív z odpadu*; **biopalivový** príd.: *b. priemysel, b. závod, b-á briketa, b-á prísada, b-á zmes*

bioplast -u mn. N a A -y m. plastická látka vyrobená z biomasy: *výroba b-u, hračky vyrobené z b-u, b-y vyrábané z obnoviteľných zdrojov*; **bioplastový** príd.: *b. kryt, b. šperk, b-á tyčinka, b-é náušnice*

bioplynový príd. (slovo je už v SSSJ) využívajúci bioplyn: *b. motor, b. reaktor, výstavba b-ých staníc*

biopolymér -u mn. N a A -y m. odb. polymér biologického pôvodu: *rastlinný b., živočíšny b., žuvacia kosť z prírodného b-u, netkaná textília z b-u*; **biopolymérový** príd.: *b. gél, b-é výskumné laboratórium, b-é materiály*

biopotravina -y -vín ž. potravina vyrobená zo surovín pochádzajúcich z ekologickej poľnohospodárskej výroby: *špecialista na b-y; obchod zameraný na b-y*; **biopotravinový** príd.: *b. kútik, b. obchod, b. odpad*

bioreaktor -a mn. N a A -y m. zariadenie, v ktorom prebieha rast buniek a tvorba bioproduktov: *membránový b., fermentačný b., b. kontajnerového typu, b. na výrobu kyseliny mliečnej*; **bioreaktorový** príd.: *b. systém, b-á kompostáreň, b-á stanica, b-é technológie*

biorytmus -mu mn. N a A -my m. (slovo je už v SSSJ) pravidelné striedanie činností a funkcií živých organizmov: *b. človeka, b. organizmu, b. tela*; **biorytmový** príd.: *b. cyklus deň/noc, b. mechanizmus, b-á aktivita, sieť b-ých génov*

biosenzor -a mn. N a A -y m. odb. citlivý snímač na zisťovanie fyzikálno-chemických látok a veličín v biologickom prostredí: *elektrochemický b., b. na meranie hladiny cukru v krvi, b-y chemických látok*; **biosenzorový** príd.: *b. systém, b-á súprava, b-á technológia, b-é elektronické zariadenie*

biotolerantný príd. odb. tolerantný k živému organizmu: *b. materiál, b-á výplň*; **biotolerantnosť** -i ž.: *zisťovanie b-ti*

biotopný príd. týkajúci sa biotopu: *b-á kvetnatá lúka, b-á nádrž, b-é akvárium*; **biotopne** prísl.: *b. zariadené akvárium*

Matej Považaj

ISSN 0023-5202

MIČ 49 300